Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730 AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

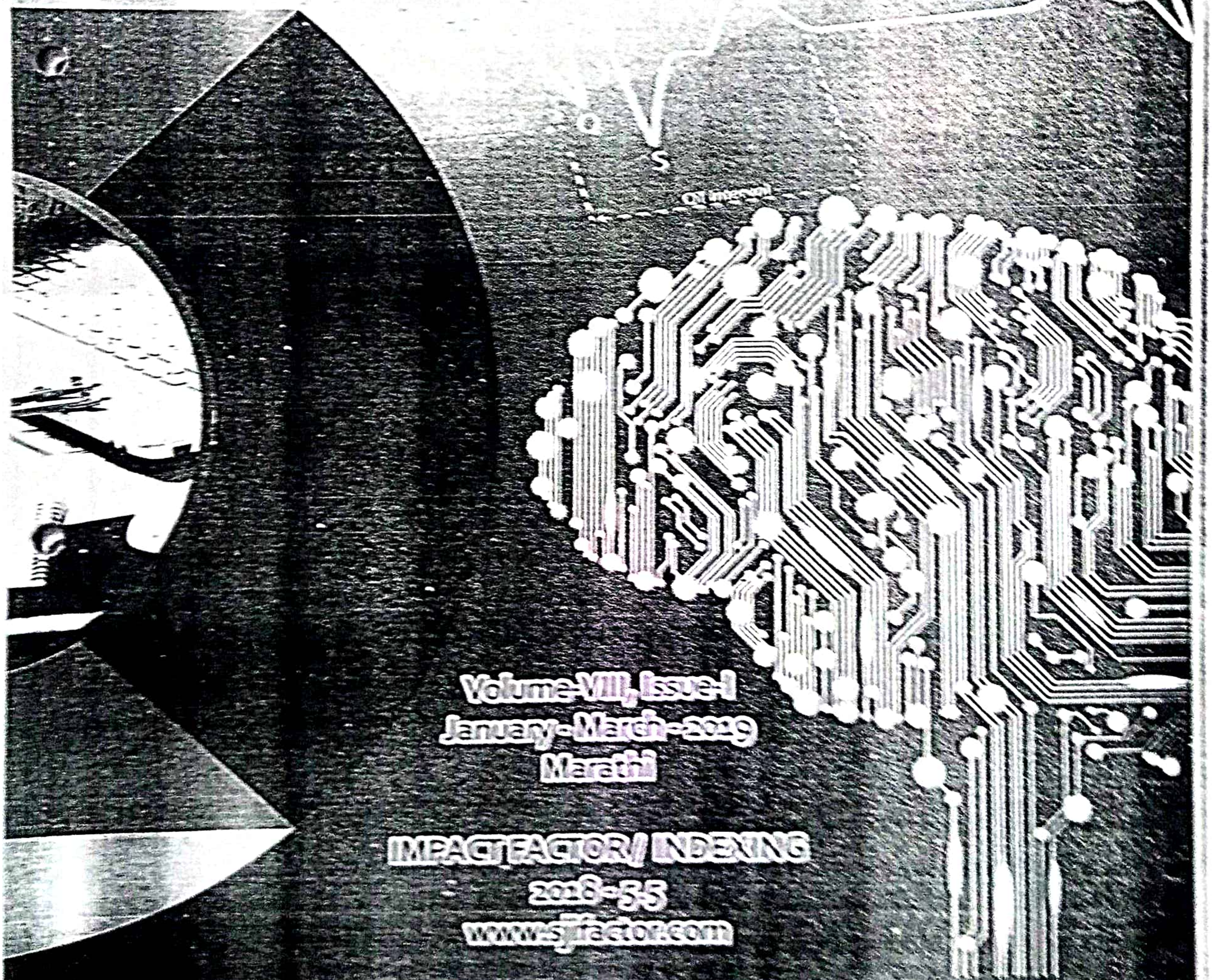

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

PRINCIPAL

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने एक अभ्यास प्रा. बैकरे रामचल खंडू	१-४
२	प्रमुख प्रसार माध्यमांचे उच्च शिक्षणातील योगदान प्रा. डॉ. सुधीर वरवडे (मुळकर)	५-८
३	किशोरवयीन मुलींच्या समस्या निराकरणात किशोरी उत्कर्ष मंच उपक्रमाची भूमिका सुनंदा ना. बिरादार	९-१०
४	जागतिकीकरण आणि शिक्षण व अध्यापन पद्धती प्रा. डॉ. रजनी अनंतराव कोंपळे	११-१४
५	संत महात्मा बसवेश्वरांच्या वचन साहित्यातून प्रतिबिंबित होणारे उच्च शिक्षण विषयक विचार : एक अभ्यास डॉ. व्यंकटराव का. कदम श्री. उमाकांत मि. घलवडे	१५-२१
६	उच्चशिक्षणाचे बदलते स्वरूप व जागतिकीकरण प्रा. स्नेहलता दत्तात्रय दळवी	२२-२६
७	प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमांतर्गत राबविले जात असलेले उपक्रम व त्यांची परिणामकारकता शंकर उत्तमराव दांडगे	२७-३१
८	बाल भवन विज्ञान केंद्रातील प्रयोगांची उपयोगिता डॉ. इनामदार व्ही. जी.	३२-३३
९	आजच्या उच्च शिक्षणापुढील समस्या प्रा. डॉ. सय्यद अकबर लाला	३४-३६
१०	उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने प्राचार्य, डॉ. पठाण निळकंठ शंकरराव	३७-३९
११	उच्च शिक्षण, महिला कुटुंब आणि स्व-रोजगार : एक कमाई स्रोत श्रीमती ज्योत्स्ना माधवराव नव्हाणे	४०-४२

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

८. बाल भवन विज्ञान केंद्रातील प्रयोगांची उपयोगीता

डॉ. इनामदार व्ही. जी.
प्राचार्य, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. कंधार, जि. नांदेड.
अमोल लक्ष्मीकांत देशपांडे
संशोधक विद्यार्थी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना

आपण आता पुढील लेखा मध्ये मानव विकास विभागा अंतर्गत चालविल्या जाणाया बाल भवन विज्ञान केंद्रातील विविध प्रयोगांची नावानुसार त्यांची उपयोगीता पुढील प्रमाणे पंहाणार आहेत.

सन डायल	आकाशतील सुर्याच्या स्थितीवरुन वेळ मोजण्याचे तंत्र फार पुर्वी पासून वापरत आहे. त्यास सुर्य घडयाळ असे म्हणतात. पृथ्वीचा अक्ष व सूर्याची स्थितीचा विचार करुन हे घडयाळ तयार करण्यात आले आहे. आढव्या दांडीची पडणारी सावली वेळ दर्शविते. सुर्याच्या उत्तरायण व दक्षिणायण वर सावली पटटा स्थिर करावा लागतो.
प्लॅन्कस लॉ (लाईट आणि रेडीयशन)	सूर्याकडून येणरी उर्जा प्रत्येक रंग वेगवेगळी शोषून घेतो. प्रत्येक रंगीत तबकडीला हात लावा व पहा कोणता रंग जास्त उर्जा शोषून घेतो ? भारतीय उपखंडात पांढरी कपडे तर युरोपीय उपखंडात काळे कपडे वापरण्याचे कारण यात दडले आहे.
ॲनेमोमीटर	हवामानाचा अंदाज वर्तवण्यासाठी वायाचा वेग कमाल व किमान तपमान व सापेक्ष आर्द्रता ही माहिती अत्यंत आवश्यक आहे. शेतीमधील बयाच कामाचे नियोजन या आधारे करता येते. पेरणी जंतुनाशक फवारणी खते व पाण्याची गरज या माहितीच्या आधारे ठरवता येते.
व्होरटेक्स (टोरनाडो)	बटन दाबून पंप चालू करा. हळूहळू भांडयातील पाणी फिरु लागेल व केंद्रस्थानी भोवरा तयार झलेला दिसेल.
वर्ल्ड टाईम	आता भारतात किती वाजले आहेत तेथे घडयाळाची सूची जुळवा आता हया वेळी जगात वेगवेगळया ठिकाणी काय वेळ आहे हे आपण पाहू शकू. उदा. नकाशावर न्युयॉर्क शहर शोधुन काढा व तेथून खाली सरळ तबकडीवरील आकडे पहा तीच न्युयॉर्क मधील आताची वेळ आहे.
डे नाईट मॉडल	सुर्याच्या संदर्भात पृथ्वी आपली स्थिती सतत बदलत असते. पृथ्वीचाच कल आणि कक्षेतील स्थान यावर दिवस रात्र ठरतात. वेगवेगळया ॠतूत दिवस रात्र लहान मोठे होतात. हे आपण येथे पाहू शकतो.
पिरीऑडीक टेबल	रासायनिक मुलद्रव्याचा अभ्यास करण्यासाठी आधुनिक आवर्त सारणीची रचना करण्यात आली. मुलद्रव्याची संज्ञा, नाव अणूअंक, अणूभार ही सर्व माहिती आवर्त सारणीत मिळते.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mah...
Mukramabad Ta...

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

One Day National Level Conference On

"REFORM AND INNOVATION IN HIGHER EDUCATION"

Organized by

Bal Bhagwan Shikshan Prasarak Mandal Ahmedpur's

VASANTRAO NAIK COLLEGE OF EDUCATION

Shirur Tajband Tq.Ahmedpur Dist.Latur

Affiliate to : SWAMI RAMANAND TEERTH MARATWADA UNIVERSITY NANDED

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. डॉ. इनामदार व्ही. जी. Paticipated in the One Day National Level Conference On Reform and Innovation In Higher Education held on 12th April 2019 as Resource Person / Chair Person of the Session/ Paper Presenter/ Participant. He / She has presented a paper entitled बाल भवन विज्ञान केंद्रातील प्रयोगांची उपयोगीता

Dr. V. N. Patil
Director & Dean, Faculty of Education
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

Dr. N.S. Patil
Principal
Vasantrao Naik College Of Education
Shirur Tajband

2018-2019
Dr. M. M. Gaikwad
Sociology

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

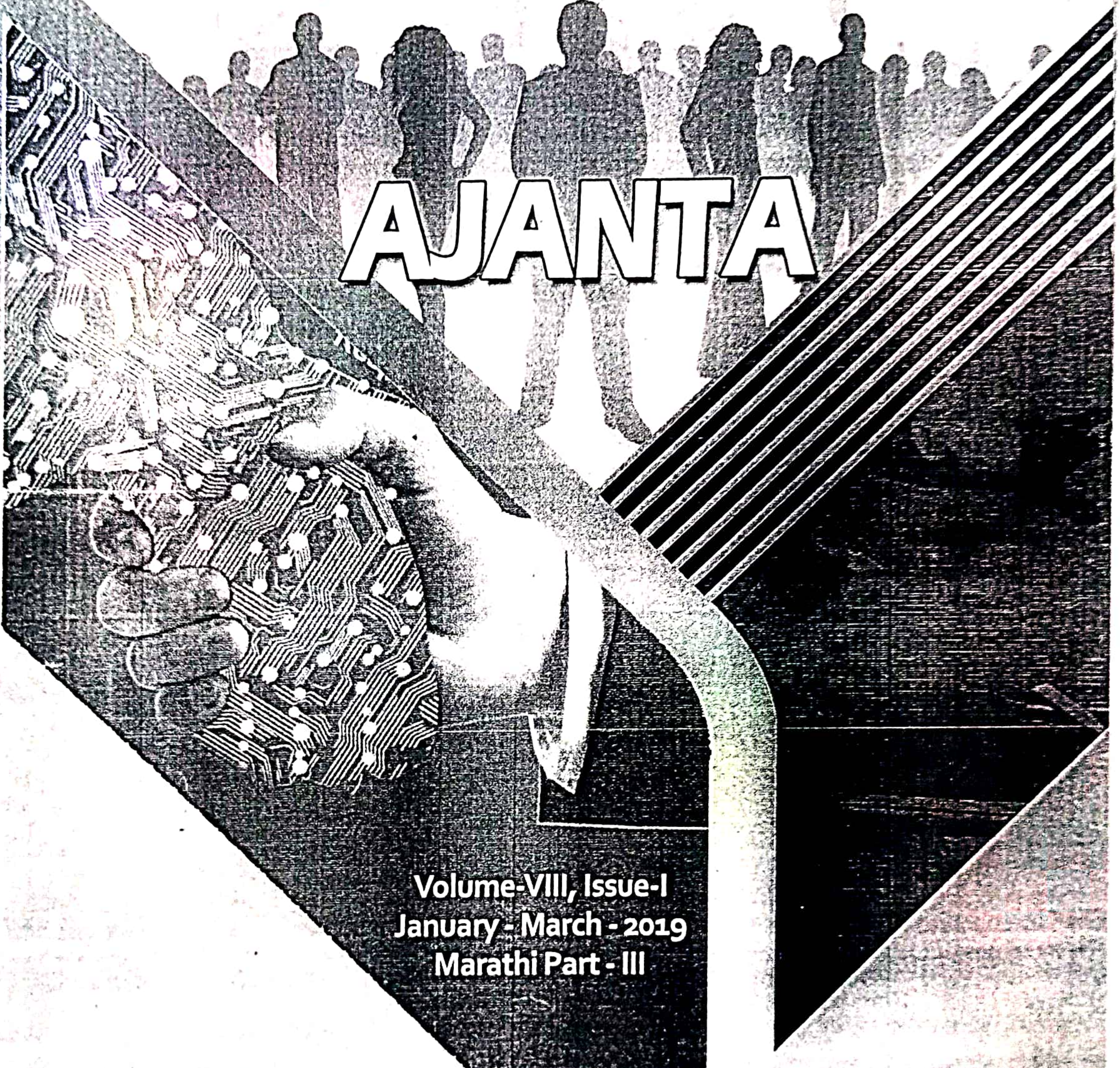

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - III January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाहीची संकल्पना प्रा. डॉ. मा. म. गायकवाड	१-९
२	संविधान आणि सामान्य माणूस सहा. प्राध्या. पवन बु. मद्दे	१०-१६
३	डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय लोकशाहीत योगदान प्रा. प्रदीप चंद्रभान मानवतकर	१७-१९
४	प्रजासत्ताकोत्तर मराठी साहित्यातील दलित प्रवाह प्रा. डॉ. राजेश मगरे	२०-२३
५	भारतीय संविधान व स्त्री प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भीसर	२४-२७
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय लोकशाही प्रा. राजेश अर्जुनराव कांबळे	२८-३२
७	भारतीय संविधानात शिक्षणाचे स्थान डॉ. राजेश शंकरराव पठीवार	३३-३५
८	भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर पावडे	३६-३८
९	भारतीय संविधान आणि स्त्रियांना मिळालेला सामाजिक व आर्थिक न्याय : एक अभ्यास प्रा. गायकवाड पी. के.	३९-४३
१०	भारतीय संविधानाची उद्देशिका व व्याप्ती प्रा. डॉ. रजनिश बांबोळे	४४-४६
११	भारतीय प्रजासत्ताकापुढील आव्हाने व संधी प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे	४७-५१
१२	भारतीय प्रजासत्ताक आणि भारतीय संविधान प्रा. आचार्य व्ही. डी.	५२-५६
१३	धर्मस्वातंत्र्य आणि धर्मनिरपेक्षता श्री विलास अप्पाराव टेकाळकर	५७-६१

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाहीची सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. मा. म. गायकवाड
प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता. मुखेड, जि. नांदेड.

प्रस्तावना

महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वप्नातील नवभारताच्या समाजरचनेची मांडणी लक्षात घेता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आकलन करताना तत्कालीन राजकीय परिस्थितीपेक्षाही सामाजिक विषमतेचे आकलन करणे अधिक महत्त्वाचे आहे. यासंदर्भात आधुनिक समाजशास्त्रज्ञ असे म्हणतात की, "Social form of human beings is always inseparable from cultural meaning, values and norms. Besides the dimension of personality at its members; any real human group is always exposed to the two dimensional socio-cultural reality."[१]

प्रत्येक मानवाचे सामाजिक जीवन हे सांस्कृतिक् जीवन प्रवाहातून विभक्त करता येत नाही. सामाजिक प्रक्रिया ह्या सांस्कृतिक अर्थ, मूल्य व संकेतांचा परिपाक असतात. सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तवाला प्रत्येक माणूस सामोरे जाताना दिसून येतो. महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रखर सामाजिक वास्तवाला नुसते सामोरे गेले नाहीत तर त्यांनी या प्रक्रियांशी लढून एक नवे सामाजिक वातावरण तयार करून नवसमाजरचनेची मांडणी करून सामाजिक लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी जीवनभर निरंतर संघर्ष केलेला दिसून येतो.

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश मानला जातो. त्याचे कारण म्हणजे भारताची लोकसंख्या आणि भारतात असणारा सर्वात मोठा मतदार वर्ग होय.[२] भारताची वाढती लोकसंख्या, आर्थिक प्रलोभनाला बळी पडून मतदान करण्याचे विकृत स्वरूप आणि काही प्रमाणात मतदान प्रक्रियेकडे पाठ फिरवणारा मतदार वर्ग आणि सभोवती घडत असलेल्या सर्व प्रक्रिया ह्या सामाजिक प्रक्रिया आहेत असे मानले तर समाजापुढील सर्व प्रश्नांचा सुक्ष्म व चिकित्सक अभ्यास करताना सद्यस्थितीतील लोकशाहीची वाटचाल आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही याची समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून मांडणी करणे महत्त्वाचे ठरते.

डॉ.आंबेडकर हे दलितांना न्याय मिळवून देणारे कायदेपंडित व घटनाशास्त्रज्ञ होते. तसेच त्यांच्या हक्कासाठी जनमत संघटीत करणारे लोकनेतेही होते. अशा दुहेरी भूमिकेतून ते शेवटपर्यंत कार्य करीत राहिले. त्याचे फळ भारतीय राज्यघटनेत अस्पृश्यतेला मुठमाती देण्यात व सामाजिक न्यायासाठी राखीव जागा, प्रमाणबद्ध प्रतिनिधित्व यांच्या रूपाने मिळाले आहे. हा त्यांच्या कार्याचा आणि विचारांचा विजय मानला पाहिजे परंतु हा विजय दिखाऊ आणि राजकीय फायद्यांचा असला तरी भारतात सामाजिक न्याय देणारी लोकशाही रूजली आहे काय? बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही या देशात रूजली आहे काय? अभिप्रेत लोकशाहीच्या यशाचे मार्ग कोणते आहेत? असे अनेक प्रश्न भारतीय अस्पृश्यांच्याच नव्हे तर सर्वच भारतीयांच्या

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

मनात निर्माण झाले आहेत.[३] त्याअनुषंगाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना यांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही आणि सद्यस्थितीतील लोकशाहीची वाटचाल याचे अवलोकन करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. बाबासाहेबांच्या लोकशाहीसंबंधी विचारांचा आढावा घेणे.

२. राजकीय आणि सामाजिक लोकशाही यासंबंधी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका लक्षात घेणे.

३. सद्यस्थितीतील लोकशाहीची वास्तवता तपासून पाहणे.

गृहितकृत्ये

१. सामाजिक व आर्थिक विषमतेचे मूळ जातिव्यवस्थेत आढळते.

२. स्वातंत्र्योत्तर लोकशाही मानवी अधिकार नाकारणारी ठरत आहे व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही येथे निर्माण व्हायची आहे.

३. सामाजिक लोकशाहीचे विचार मांडताना सामाजिक न्यायाच्या कल्पनेला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अग्रस्थान दिले परंतु प्रस्थापितांनी त्याचे सत्तेचे व न्यायाचे विचार गांभीर्याने घेतले नाहीत.

४. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश मानला जात आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन विषय प्रत्यक्ष अभ्यास असल्यामुळे संशोधनातील दुय्यम तथ्य संकलनाचा आधार घेऊन मासिके, साप्ताहिके, संदर्भ ग्रंथ, रोजनिशी, डायरी, इंटरनेटच्या साहाय्याने अभ्यासकाने प्रस्तुत शोध संकलन पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील सामाजिक प्रबोधनाच्या चळवळीचे प्रमुख विचारंत होते. ते केवळ अंतर्मुख चिंतनशील नव्हते तर त्यांच्या विचारांचा गाभा बर्हिमुखी, चिंतनशील, विचारवंत असाही होता. त्यांच्या सामाजिक विचारातील प्रगल्भता तपासून पाहिल्यास ते सतत सामाजिक व सांस्कृतिक प्रवाहाचा व प्रक्रियांचा सुक्ष्म अभ्यास करताना दिसतात. हिंदू समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी जातीप्रथेचे उच्चाटन झाले पाहिजे हा विचार आग्रहाने मांडतात.

भारतीय समाजजीवनाचे साक्षेपी मूल्यमापन करून या समाजाचे पारंपरिक स्वरूप बदलण्यासाठी बाबासाहेबांचे सामाजिक चिंतन परिवर्तनास आणि परिवर्तनवादी चळवळींना प्रेरणादायी ठरले आहे. म्हणून त्यांच्या नवसमाजरचनेची मांडणी लक्षात घेताना लोकशाहीच्या संदर्भातील भूमिका अभ्यासल्याशिवाय सद्यस्थितीती लोकशाहीची वाटचाल व तिचे स्वरूप लक्षात येऊ शकत नाही. विविध विचारवंतांनी संशोधनात्मक पातळीवर लोकशाहीचा अभ्यास केला आहे.

लोकशाही

लोकशाही ही अधिकाधिक देऊनच प्राप्त करावी लागते अशी सर्वसाधारण धारणा आहे. मॅकआयव्हर हा विचारवंत म्हणतो की, "लोकशाही सतत विकसित होणारा व कधीच पूर्णत्वास न पोचणारा शासन प्रकार आहे."[४] लोकशाही सतत उन्नत होत गेली आहे. राजकीयदृष्ट्या मताधिकार प्रदान करणे याला लोकशाही म्हणायचे की लोकशाहीचा अर्थ अधिक व्यापक आहे

याबद्दल अनेक मतप्रवाह आढळतात. जवाहरलाल नेहरु म्हणतात, "लोकशाही म्हणजे समता, केवळ मतदानाच्या हक्काबाबत समता नव्हे तर आर्थिक व सामाजिक समता निर्माण करणे होय." तर अब्राहम लिंकन म्हणतात, "लोकशाही म्हणजे लोकांचे, लोकांसाठी व लोकांनी चालविलेले शासन होय."[५] परंतु बाबासाहेब आंबेडकांनी केलेली व्याख्या याहून वेगळी आहे. बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली लोकशाहीची संकल्पना ही आज जिला भांडवली लोकशाही (संसदीय लोकशाही) म्हणतात त्याहून वेगळी होती. स्वातंत्र्योत्तर लोकशाही मानवी अधिकार नाकारणारी ठरत आहे. त्यांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही येथे निर्माण व्हायची आहे. "लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात जिच्याद्वारा रक्तपाताशिवाय मुलगामी क्रांतिकारक बदल घडवून आणता येतात अशी शासनाची घडण व पद्धती म्हणजे लोकशाही"[६] अशी सुस्पष्ट व्याख्या डॉ.आंबेडकरांनी मांडलेली आहे.

लोकशाहीची विधायक भूमिका

लोकशाहीची विधायक भूमिका स्पष्ट करताना बाबासाहेब म्हणतात, ल्लोकशाही आपले स्वरूप बदलत असते. एकाच देशात ती आहे त्या परिस्थितीत राहू शकत नाही. तिचे उद्देश बदलत असतात. आधुनिक लोकशाहीचे ध्येय एखाद्या अनियंत्रीत राजाचे अधिकार कमी करणे एवढेच नसून लोकांचे कल्याण साधने हे आहे. घटनेने स्वीकारलेल्या लोकशाही बदल प्रत्येक भारतीय नागरिकाला आनंद वाटणे स्वाभाविक आहे. हे लक्षात घेऊन बाबासाहेबांनी जनतेला इशारा देताना घटनेचा मसुदा मंजूर झाल्यानंतरच्या तृप्तीच्या वातावरणात जे भाषण दिले त्यातील काही भाग लक्षात घेण्यासारखा आहे. राजकीय लोकशाहीने संतुष्ठ असता कामा नये. राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत आर्थिक लोकशाहीत रुपांतर केले पाहिजे. राजकीय लोकशाही ही जर सामाजिक लोकशाहीत अधिष्ठीत केली नाही तर ती टिकूच शकणार नाही. कारण सामाजिक लोकशाहीत स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही एक अखंड आणि अभंग अशी त्रिमूर्ती आहे. जर सामाजिक समता नसेल तर स्वातंत्र्याचा अर्थ मूठभर लोकांचे बहुतेकांवर राज्य असणे, असा होईल. जर समता ही स्वातंत्र्यशुन्य असेल तर ती व्यक्तीच्या जीवनातील स्वयंप्रेरणा नष्ट करील. जर बंधुभाव नसेल तर स्वातंत्र्य आणि समता याची वाढ साहजिकपणे होणार नाही. भारतीय समाजाने हे मान्य केले पाहिजे की, त्यामध्ये दोन गोष्टींचा अभाव आहे. १) सामाजिक समता २) आर्थिक समता. २६ जानेवारी १९५० रोजी आपल्याला राजकीय समता लाभेल पण सामाजिक व आर्थिक जीवनात असमानता राहील. जर ही विसंगती आपण लवकर नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला नाही तर ज्यांना विषमतेची आच लागलेली आहे ते लोक घटना समितीने इतक्या परिश्रमाने बांधलेला हा राजकीय लोकशाहीचा मनोरा उध्वस्त करुन टाकल्याशिवाय राहणार नाहीत.[७]

नव समाजरचना हे डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांचे खरे दीर्घकालीन फलित होय. झोपडीत राहणाऱ्या माणसाचे दुःख प्रकट करणारा विचार हा त्यांच्या सामाजिक विचारांचा सुवर्ण धागा होय. बाकीच्यांची घरे मोडली तरी आपली झोपडी तशीच ठेवा लोक तुमच्या झोपडीच्या आधाराला येतील. हा मौलिक विचार त्यांनी मांडला. यावरुन त्याचे राजकीय व सामाजिक विचार प्रतिबिंबीत होतात. या देशातील झोपडीत राहणाऱ्या माणसाचे कल्याण कसे करता येईल हा विचार सातत्याने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मांडताना दिसून येतात.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

सामाजिक लोकशाही

सामाजिक लोकशाहीचे विचार मांडताना सामाजिक न्यायाच्या कल्पनेला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अग्रस्थान दिले; परंतु लोकशाही चालविणाऱ्या सरकारनी त्यांचे सतेचे व न्यायाचे विचार गंभीरपणे लक्षात घेतले गेले नाहीत म्हणून सद्यस्थितीत लोकशाहीत राजकीय दुरावस्था निर्माण झाल्याचे आढळते. बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही, सामाजिक न्याय व मानवी मुल्यांची जपणूक करणारी होती. सामाजिक लोकशाहीचे समर्थन करताना बाबासाहेब म्हणतात, "ज्यांच्याजवळ ऐकण्यासारखे काही नाही त्यांचे बोलणे लोकशाहीने सन्मानपूर्वक ऐकले पाहिजे.छ या सुत्रानुसार आपली सामाजिक विचारधारा मांडतात. यातच त्यांच्या सामाजिक लोकशाहीचे मर्म दडले आहे. सदोष समाजरचना हे मानवी दुःखाचे खरे कारण आहे. तीव्रतर वेदनांची दाहकता कमी करण्याची आवश्यकता आहे. यंत्रसामुग्री आणि सुधारणा यापासून मिळणारे लाभ सर्वांना मिळाले पाहिजे अशी निखळ विचारधारा डॉ.आंबेडकर मांडताना दिसून येतात. म्हणून खऱ्या अर्थाने ते समाजशास्त्रज्ञच ठरतात.

सुसंस्कृत मन जोपासने हे त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट होते. मनुष्याने आपले मन पूर्णपणे सुसंस्कृत केल्याशिवाय जीवनाचे ध्येय सफल होत नाही. मानवी मनाचे सुसंस्कृतीकरण शारीरिक वासना तृप्ती नव्हे. सुसंस्कृत जीवन जगण्यासाठी मनुष्याला मोकळा वेळ पाहिजे. तसेच मनुष्याच्या गरजा भागविताना आवश्यक अशा वस्तु निर्माण करण्याचे साधन शोधून काढल्याशिवाय मनुष्याचे कष्ट कमी होणार नाहीत व त्याला विश्रांतीचे श्रम लाभणे शक्य नाही. यावरून येथे असे स्पष्ट होते की, सामाजिक लोकशाहीमुळे सुसंस्कृत मन तयार होते आणि कष्टकरी माणूस विश्रांतीच्या वातावरणात राहिल्यावर प्रगल्भ बनतो. त्यामुळे सुखी जीवनाकडे वाटचाल सुरूच राहते; परंतु सद्यस्थितीत भारतीय नागरिकांना या मूल्यांचा विसर पडलेला दिसून येतो. कारण भौतिक व ऐहिक सुखाच्या पाठीमागे धावणारा माणूस भोगविलासी बनू लागला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मनुष्य हा चंगळवादी बनला आहे. आर्थिक व शारीरिक अभिलाषेतून खैरलांजी हत्याकांड, नांदेड जिल्ह्यातील सातेगांव येथील चंद्रकांत गायकवाड यांचे एका सवर्ण मुलीवर प्रेम असल्यामुळे त्याचे डोळे फोडण्याचे प्रकार, हदगांव येथील स्वनाली वाठोरेचे प्रकरण, कंधार मधील अनिता बसवंते प्रकरण, नव्याने घडून आलेले सातारा जिल्ह्यातील रेखा चव्हाण या दलित महिलेची विवस्त्र धिंड त्याच जिल्ह्यातील दुसरी घटना म्हणजे आशा शिंदे या मुलीचे एका आंतरजातीय मुलाशी विवाह करण्याचा अट्टहास पाहून जन्मदात्या बापानेच स्वतःच्या मुलीचा गळा दाबून खुन केला. आणि पोलीसात जाऊन हजर झाला. अशा ज्या घटना घडतात तेव्हा लोकशाहीला फार मोठा धोका पोहोचतो. माणुसकीशून्य जेव्हा घटना घडतात तेव्हा लोकशाहीच्या सद्यस्थितीचे वास्तव रुप समोर येते.

लोकशाहीतील अडथळे

संसदीय लोकशाही स्वीकारल्यानंतर तिच्या यशस्वीतेत अनेक अडथळे येऊ शकतील याची कल्पना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. संसदीय लोकशाहीच्या यशस्वीतेत अनेक अडथळे निर्माण होताना दिसून येतात. मात्र प्रस्तुत शोधनिबंधात खालील दोन अडथळ्याचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

१) विरोधी पक्षाचा विचार दडपून टाकणे - सद्यस्थितीतील लोकशाहीचा आढावा घेताना भारतात विरोधी पक्षाचा विचार दडपून टाकण्याची वृत्ती निर्माण झाल्यामुळे लोकशाहीसमोर हा एक सर्वात मोठा अडथळा निर्माण झाला आहे.[८] त्यामुळे सद्यस्थितीत लोकशाही स्वकेंद्रीत होत असल्याचे येथे प्रकर्षाने जाणवते.

२) जातिव्यवस्था लोकशाहीला घातक - सामाजिक व आर्थिक विषमतेचे मूळ कारण जातीव्यवस्थेत आढळते. जातीव्यवस्था ही लोकशाहीला घातक आहे. यासंदर्भात सावधानतेचा इशारा देताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ घटना समितीला व राज्यकर्त्यांनाच इशारा देवून थांबत नाहीत तर लोकशाहीबद्दल जनतेलाही अतिशय सावध राहण्याचा इशारा देतात. ज्या थोर लोकांनी आयुष्यभर राष्ट्राची सेवा केली त्यांच्याविषयी कृतज्ञता बाळगण्यात काही गैर नाही; परंतु कृतज्ञतेला काही मर्यादा असते. आपल्या स्वातंत्र्याचा बळी देऊन कुठलेही राष्ट्र कृतज्ञ राहू शकत नाही. दुसऱ्या कोणत्याही देशापेक्षा भारतात ही सावधगिरी बाळगणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण भारतामध्ये विभुतीपुजेचा इतका जबरदस्त परिणाम होतो की, तसा परिणाम जगातील कोणत्याही दुसऱ्या देशाच्या राजकारणात होत नाही. धर्मामध्ये भक्ती हा आत्म्याला मुक्ती मिळविण्याचा मार्ग असू शकेल. परंतु राजकारणात भक्ती अथवा विभुतीपूजा ही अधोगतीची आणि अंती हुकूमशाहीचा निश्चित मार्ग आहे म्हणून समजावे.[९]

यावरुन येथे हे स्पष्ट होते की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा विभूतीपुजेला विरोध होता; परंतु या देशात विभुतीपूजेला व मूर्तीपुजेला व्यापक महत्व देऊन खुद्द भीमअनुयायानीच विभुतीपुजा मान्य केली असली तरीही ज्या-ज्या ठिकाणी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी क्रांतीचे रणशिंग फुंकले, क्रांतीकारी मार्गाने सत्याग्रह घडवून आणून अस्पृश्य असलेल्या दलित समाजात स्वाभिमान जागृत केला. त्या-त्या ठिकाणी आजही भीमअनुयायी भक्तीभावाने जातात. विशेषतः महाड, येवला, नाशिक, नागपूर, भीमा-कोरेगाव आणि मुंबई दादर येथे चैत्यभूमींवर जाऊन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पुतळयाचे दर्शन घेतात. त्यांना मानवंदना देतात. राजकीय पुढारी देखील यात सहभागी होताना दिसून येतात; परंतु राजकीय पुढाऱ्यांच्या विभूतीपुजेचा परिणाम देशाच्या राजकारणावर होताना दिसून येतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे नुकतेच २०१२ मध्ये उत्तर प्रदेश या राज्यात झालेल्या निवडणूकांचे घेता येईल. येथे बाबासाहेबांच्या विचारावर चालणारे बहुजन समाज पार्टीचे सरकार अस्तित्वात होते; परंतु कृतज्ञता बाळगताना काळजी घेतली गेली नाही. महापुरुषांचे पुतळे आणि स्मारक बांधताना मायावती सरकारने स्वतःचेही पुतळे उभे करण्यात अनाठायी खर्च केला आणि सर्वसामान्य जनतेला विकासापासून दूर ठेवले. त्यामुळेच की काय २०१२ च्या निवडणूकीत मायावती सरकारची पिछेहाट झाली आणि समाजवादी पार्टी पुन्हा सत्तेवर आली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी वरील सांगितलेला इशारा मायावती सरकारने सावधानपूर्वक पाळला असता तर ही वेळ आली नसती. असे असले तरी मायावती ह्या स्वबळावर सत्ता प्राप्त करुन पाच वर्ष पूर्ण काळ काम पाहणाऱ्या सत्तेवर राहणाऱ्या पहिल्याच महिला मुख्यमंत्री ठरल्या हे लक्षात घेतले पाहिजे.

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य स्पष्ट करतांना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "लोकशाही म्हणजे प्रजासत्ताक किंवा संसदीय कारभार नव्हे. लोकशाहीमूळे सरकारी पद्धतीत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही पद्धतीत नसतात. लोकशाही म्हणजे सहजीवनाने राहण्याची एक पद्धती आहे. लोकशाहीची मूळे सामाजिक संबंधात शोधायची असतात. ज्यांना जातीव्यवस्था मोडायची आहे त्यांना शिक्षण दिले तर भारतात लोकशाहीचे भवितव्य उजळेल व लोकशाही सुरक्षित राहील."[१०]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

परिस्थितीच्या दुष्टचक्रात जे संस्कृतीकरणाच्या परिक्रमेपासून दूर राहिले त्या सर्वांना संस्कृतीच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यावर त्यांचा भर होता. त्यांच्या सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना गुणवत्ताप्रधान शिक्षणातून साकारणार आहे. समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक उपक्रमांना अग्रक्रम देऊ इच्छितात. चालू समाज पद्धतीमुळे ज्यांचे जीवन लुबाडण्यात आले, त्यांचे त्यांच्या स्वतःच्या आणि राष्ट्राच्या दृष्टीने काय महत्व आहे याची त्यांना जाणीव करून देणे हाच खालच्या वर्गांचा प्रश्न आहे. उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरीज दुसऱ्या कशानेच हे साध्य होणार नाही. आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर माझ्या मताप्रमाणे हेच औषध आहे असे बाबासाहेब म्हणतात. शिक्षणाच्या संस्कारातून जीवन घडणे व त्यातून लोकशाही जीवनमूल्य प्रभावीपणे राबवता येतील याबद्दल त्यांना विश्वास वाटत होता. मुक्तपणे व निर्भयपणे चर्चा घडवून आणणारे शिक्षण लोकशाहीमध्ये सुसंवाद प्रस्थापित करु शकते. अशा प्रक्रियेतून नवी राजकीय संस्कृती व नवा मानवतावादी मूल्यांची पूजा बांधणारा माणूस ते घडवू इच्छितात.

सद्यस्थितीतील लोकशाही

डॉ.रावसाहेब कसबे म्हणतात, "समाजवादी अर्थव्यवस्थेतून व्यक्तीचे आर्थिक व सामाजिक बळकटीकरण होणे अपेक्षित होते. परंतु शासनाने १९९१ मध्ये खुल्या अर्थव्यवस्थेचा अंगिकार करून भांडवलशाहीला सशक्त बनविण्याबरोबरच समाजवादी अर्थव्यवस्थेतून अंग काढून घेण्यास सुरूवात केली आहे. त्यामुळेच येथील शेतकरी, कष्टकरी यांचे प्रश्न सुटण्याऐवजी त्यांचा गुंता अधिकच वाढताना दिसतो. शेतकऱ्यांचा प्रश्न लोककल्याणकारी व समाजवादी राज्यासमोर आव्हान बनून उभा आहे. गरीबीत व उपासमारीत जीवन जगणाऱ्यांची संख्या कमी होत नाही. सातत्याने ती ७० टक्केच्या आसपास राहत आली आहे. दारिद्र्य आणि बेकारीने अजूनही आमची पाठ सोडली नाही. घटनेच्या दिलेल्या मताचा अधिकार कवडीमोल दामात मिळण्यापर्यंत लोकांचा आर्थिक स्तर खालावला आहे. आपला संसदीय लोकशाहीच्या पराभवाच्या खुणा समाजजीवनात जागोजागी पहावयास मिळतात. तशा त्या संसदेच्या पवित्र सभागृहाचा वेळ लोकहितासाठी व देशहितासाठी वापरण्याऐवजी गोंधळ, सभात्याग व बहिष्कारासाठी वापरला जातोय. सदस्यांचे बोलणे व वागणे लोकशाही पध्दतीशी विसंगत होत चालले आहे."[११] अशा परिस्थितीत बाबासाहेबांचे विचार लक्षात घेतल्यास लोकशाहीला योग्य दिशा मिळेल. तिला बळकटी येईल, तिची वाटचाल अपेक्षित दिशेने होईल.

भारतातील सद्यस्थितीचे लोकशाहीचे अवलोकन केल्यास हेच स्पष्ट होते की, भारताची राज्यघटना अंमलात येऊन ६२ वर्षे होत आहेत तरीही या देशात सामाजिक आणि आर्थिक समानता प्राप्त करता येऊ शकली नाही. या देशात अजुनही फार मोठ्या प्रमाणात सामाजिक आणि आर्थिक विषमता आढळते. ही विषमता पूर्णपणे नष्ट केल्याशिवाय सामाजिक न्यायाची लढाई आपण यशस्वीपणे जिंकू शकलो असा १००% दावा आज तरी करता येत नाही.

बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही सामाजिक न्याय मूल्याची जपणूक करणारी सर्वसमावेशक विचारधारा होती. त्यांनी म्हटले होते की, "ह्या देशात लोकशाही आहे परंतु त्या लोकशाहीने आपली बुद्धी चालविण्याचे स्थगित केले आहे. तिने आपले हातपाय एकाच पक्षाशी जखडून ठेवले आहेत. या पक्षाचे विचार आणि कृती याची कठोर चिकित्सा करून न्याय

निर्माण करण्याची तिची तयारी नाही."[१२] यावरून परस्परांना पर्याय देणारे पक्ष व त्यांची निर्भेळ विचारधारा यावर सामाजिक लोकशाहीचे निरोगीपण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असल्याचे दिसून येते.

लोकशाही समाजात नवी समताधिष्ठीत समाजरचना आहे. शैक्षणिक व आर्थिक मागासलेपणा हा लोकशाहीच्या विकासामध्ये अडसर ठरु नये अशी त्यांची धारणा होती. म्हणून सामाजिक न्याय मूल्यांची जपणूक करीत ते स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व सामाजिक न्याय तत्त्वावर आधारित लोकशाहीचे स्वप्न रेखाटताना दिसतात. राजकीय समाजशास्त्राप्रमाणे भारतीय समाजशास्त्राशी सांगड घालून त्यातून सामाजिक लोकशाहीच्या संकल्पनेचा विकास केलेला आहे. म्हणून बाबासाहेब लोकशाही टिकून राहण्याचे खालील नियम सांगतात.

यशस्वी लोकशाही चालविण्याचे मार्ग

१) समाजात ढळढळती असमानता असू नये. भरडला जाणारा किंवा दळला जाणारा वर्ग असू नये.

२) सरकार कुठे चुकते आहे ते दाखविण्यासाठी एक विरोधी पक्ष असला पाहिजे.

३) न्यायासनापुढे व राज्यव्यवस्थेपुढे व्यक्तीची समानता पाळली पाहिजे.

४) घटनात्मक नितीचे पालन केले पाहिजे.

५) समाजामध्ये नैतिक व्यवस्थेचे पालन केले पाहिजे. कारण नैतिक व्यवस्था लोकशाहीत गृहीत धरलेली असते.

६) सार्वजनिक सद्सदविवेबुद्धी

अशा सहा गोष्टी ते स्पष्ट करतात.

महात्मा जोतीबा फुलेंनी सुमारे १७५ वर्षापूर्वी समाजाच्या सर्वांगीण परिवर्तनासाठी लोकशाही आणि लोकांचे सार्वभौमत्व या संकल्पना म्हणून स्वीकारल्या पाहिजेत आणि आचरणात आणल्या पाहिजेत. असा आग्रह धरला होता. त्यात नेमका बांधेसूदपणा आणण्याचे काम बाबासाहेबांनी केले. स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्याची संधी मिळताच आपली सारी बुद्धिमत्ता, तपश्चर्या व कुशलता पणाला लावून राज्यघटनेच्या मुलभूत सुत्रात लोकशाही व लोकांचे सार्वभौमत्व या मूल्यांचा समावेश करुन ते राजकीय क्षेत्रात यशस्वी झाले. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात प्रचंड प्रमाणात लोकांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला. हालअपेष्टा सहन केल्या, त्याग केला. त्यामधून राजकीय स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यासंबंधीच्या लोकांच्या जाणीवा उंचावल्या. त्यामुळे राजकीय लोकशाही संपत्तीच्या किंवा शिक्षणाच्या अटीचा अडथळा आणून मर्यादित करण्याचे उच्चभ्रू प्रस्थापिताचे प्रयत्न निष्फळ ठरविण्यात डॉ.आंबेडकरांना यश मिळू शकले. मात्र आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील समानतेचा आधार निर्माण करण्यात त्यांना यश मिळविता आले नाही. किंबहुना त्यांना अभिप्रेत असलेली 'स्टेट ॲन्ड मायनारिटीज' या प्रबंधात त्यांनी नमुद केलेली आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीची आणि लोकांच्या सार्वभौमत्वाची भूमिका त्यांना साकार करता आली नाही.

राजकीय, आर्थिक, सामाजिक या तीनही क्षेत्रातील लोकशाही आणि लोकांचे सार्वभौमत्व आवश्यक मानणारे भारतातील परिवर्तनवादी लोक, आंदोलक समविचारी प्रवाह या संपूर्ण कालखंडात एकत्र येऊ शकले नाहीत. ही फार मोठी शोकांतिका आहे. परंतु यावर उपाय शोधण्यासाठी बाबासाहेबांचे नेतृत्व अपुरे पडले आहे असे म्हणता येणार नाही. परंतु

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

आधुनिक लोकशाही व लोकांचे सार्वभौमत्व हे राजकीय क्षेत्रापुरते मर्यादित राहिले म्हणून आपण सामाजिक क्षेत्रात पोहचू शकलो नाही. हे सत्य असले तरी नवी राज्यघटना मंजूर करून स्वतंत्र, सार्वभौम, धर्मातीत लोकशाही, समाजवादी, संघराज्य या नव्या स्वरूपात भारतीय प्रजासत्ताक पुनर्जागरणकर्त्यांच्या योजल्या दिशेने वाटचाल करताना दिसून येतो; परंतु परिवर्तनाचा प्रवास करताना खुद्द बाबासाहेबांच्या हयातीतच या राजकीय लोकशाहीचे विघटन व विकृतीकरण होण्यास सुरुवात झाली. याला थोपविण्यासाठी प्रबोधनात्मक, संघटनात्मक आंदोलनाच्या मार्गाने पुन्हा परिवर्तन करण्यासाठी आवश्यक ते संघटन उभे करावे. म्हणून बाबासाहेबांनी योजना मतदान प्रमाणे रिपब्लिकन पक्षाची उभारणी करण्याचा संकल्प केला होता. मात्र ही संकल्पाची अवस्था अंमलात आणण्यापूर्वीच त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले आणि हा रथ जेथेच थांबला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांचा वैचारिक वारसा पुढे नेण्यासाठी महाराष्ट्राच्या राजकारणात अॅड.प्रकाश आंबेडकर, रामदास आठवले, बाबासाहेब गायकवाड यांच्यासह अनेक मोठा गोट अनुयायी तयार झाला आणि रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना केली गेली. परंतु सत्तेच्या लोभापायी या दलित पुढाऱ्यांनी प्रस्थापितांच्या कुटील नितीला यशस्वी करण्यात आपले बळ खर्ची घातले. तद्नंतर अनेक गटा-तटात हा पक्ष विभागला गेला. इतर पक्षाच्या मदतीने खासदार किंवा आमदार सोडल्यास यांना काही साध्य करता आले नाही. आज स्थितीला या पक्षाला कोणतेही पद नाही. त्यामुळे आंबेडकरी जनता दिशाहीन होत आहे की नेते? आंबेडकरी जनतेची दिशाभूल करीत आहेत की काय? अशी शंका घेण्यास वाव आहे.

यामुळेच बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या लोकशाही आणि सद्यस्थितीचा आढावा घेताना फुले-शाहू, आंबेडकरांचा प्रबोधन, संघटन, आंदोलन या त्रिसूत्रीतून कार्यक्रमांची आखणी करण्याची आवश्यकता आहे. परंतु सामाजिक व आर्थिक समानता प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्या विचारांना समजून घेण्याची गरज आहे. बहिष्कृत जातीत जन्मलेल्या या महापुरुषाने प्रजासत्ताक भारतात आपल्या आयुष्यातच बहिष्कृत भारताला राज्यघटनेत मानाचे व समतेचे स्थान मिळवून दिले म्हणून बाबासाहेबांचे जीवन लोकशाहीतून विधान, संविधान यांच्या मार्गाने दलित-मुस्लिम संग्राम चालविता येतो हे सिद्ध करणारा वस्तुपाठ झाला आहे. बाबासाहेबांच्या कल्पनेतील सामाजिक लोकशाही व शोषणमुक्त अर्थव्यवस्था विचार सर्व भारतीयांना त्यांनी दिलेला वारसा आहे आणि हाच वारसा पुढे चालविण्याची गरज आहे. या सर्व चर्चेचा निष्कर्ष असा की, डॉ.बाबासाहेबांचे लोकशाहीसंबंधीचे विचार सूर्यासारखे स्वयंभू आहेत.

सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मानवी मूल्यांवर आधारित, मानवतेच्या ज्योती प्रज्वलित करीत माणसातील माणूसपणा व विवेकाचे जागरण करीत त्यांचे विचार सामाजिक लोकशाहीचे एक युगीन चैतन्य त्यांनी निर्माण केले. प्रबुद्ध जनमत घडविल्याशिवाय सामाजिक लोकशाहीचे हे लेणे कोरता येणे शक्य नाही. जनमताच्या जाणीव जागृतीतून सामाजिक लोकशाहीचे स्वप्न एकविसाव्या शतकात तरी साकारता येईल काय? या प्रश्नाचे उत्तर शोधून त्यावर चिंतन करण्याचे काम आज खऱ्या अर्थाने सद्यस्थितीतील लोकशाहीत वावरणाऱ्या जनतेला व राजकीय पुढारी यांना करावयाचे आहे. तरच बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही निर्माण होऊ शकेल.

संदर्भ ग्रंथ

१) पवार दया (संपा.) १९९३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ.१२३

२) सोलापूरे राजशेखर. २०१७. लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया. लातूर : अरूणा प्रकाशन. पृ.३२

३) केळकर भा.कृ. १९९४. भारत भूषण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पुणे, सुगावा प्रकाशन पृ.क्र.८

४) कित्ता, पृ.११

५) कित्ता, पृ.१२, १३

६) पवार दया (संपा.) १९९३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ.क्र.२१५

७) कित्ता, पृ.२१६

८) तंगलवाड डी.एम. / सरोदे रवी (संपा.) २०१४. युगपुरुष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. नांदेड : शिवानी प्रकाशन. पृ.२२५, २२६

९) कित्ता, पृ.२१७

१०) पवार दया (संपा.) १९९३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ.क्र.१२४-१२५

११) तंगलवाड डी.एम. / सरोदे रवी (संपा.) २०१४. युगपुरुष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. नांदेड : शिवानी प्रकाशन. पृ.२३३

१२) पवार दया (संपा.) १९९३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पृ.क्र.१२६

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - IV October - December - 2018

MARATHI / HINDI

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय मानवी संबंध आणि योग सपना भानुदास देशमुख	१-३
२	ग्रामीण कृषीपूरक कृषी अर्थसहाय्याचे वर्गीकरण व पतहीन कृषी अर्थसहाय्य : एक चिकित्सक अभ्यास मंगेश पाठक डॉ. टी. जी. विजयकुमार	४-९
३	आत्मवृत्तीकथन तमाशा नाईक प्रा. डॉ. वसंत श्रावण देसले	१०-१४
४	ज्ञानयोगी : भाई लक्ष्मणरावजी गोळेगांवकर डॉ. प. मा. पांचाळ	१५-१७
५	श्याम मनोहर यांचे साहित्य: कथा, कादंबरी व नाटक यांच्यातीलअस्तित्ववाद प्रा. डॉ. बालाजी खराबे	१८-२२
६	श्री विठ्ठल रुक्मिणी मंदिर स्थापत्य पंढरपूर श्री. शिवाजी हरी चौगुले डॉ. विश्वास शामराव कंधारे	२३-२७
७	विशेष समावेशीत शिक्षणाचा चिकित्सक अभ्यास प्रा. पुगे डी. डी. प्रा. डॉ. राजेश के. यादव	२८-३१
८	सामाजिक न्यायाच्या विकासात प्रसारमाध्यमांची भूमिका भास्कर जनार्धन निकाळजे	३२-३४
९	पुणे जिल्ह्यातील सूक्ष्म सिंचनाचे योगदान राजेराम प्रभु पावटे	३५-४१
१०	कलाकृती, सौंदर्य, समीक्षा व समीक्षकांची भाषाशैली प्रा. डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील	४२-४५
११	मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून : दहशतवादाची कारणे व प्रतिबंध प्रा. उमाकांत सुभाष गायकवाड	४६-५०

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

५. श्याम मनोहर यांचे साहित्य: कथा, कादंबरी व नाटक यांच्यातील अस्तित्ववाद

प्रा. डॉ. बालाजी कुपडे
विभागप्रमुख, मराठी विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, जि. नांदेड.

प्रस्तावना

श्याम मनोहर यांचे साहित्य खऱ्या अर्थाने अस्तित्ववादी साहित्य वाटते. कारण त्यांचे हे साहित्य आपण का व कसे जन्माला आलो, आपल्याला या जगात येऊन नांदण्याची सक्ती कोणी केली, ती आपण का कबूल केली. आत्महत्या करण्याचे धैर्य आपल्यात खरोखर आहे का, या जगाकडे पाठ फिरविणे आणि आत्मनाश करणे हेही समर्थनीय आहे का? मूल्यांच्या निवडीच्या बाबतीत असलेला आणि मुक्त म्हणजे जगावे म्हणजे ते सर्वांसाठी ठीक. मानवी जीवनासंबंधीचे असे अनेक प्रश्न व त्यासंबंधीचे चिंतन श्याम मनोहर यांच्या साहित्याचा गाभा म्हणता येईल.

मार्क्सवाद, उदारमतवाद व गांधीवाद जसा येथे रुजला तसा अस्तित्ववाद या भूमीत रुजला नाही. याची दोन कारणे संभवतात. एक म्हणजे युरोपमध्ये या तत्त्वज्ञानाच्या उदयास जशी विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत ठरली तशी ऐतिहासिक अपरिहार्यता येथे उत्पन्न झाली नाही. दुसरे म्हणजे सर्वांच्या जीवनासाठी आधारभूत ठरणारी मूल्यव्यवस्था अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञ मांडू शकले नाहीत.[१] त्यामुळे अस्तित्ववादी बंडखोरीने अनेकदा नामशेष होण्याच्या अशा टोकाशी नेऊन पोहोचविले की तेथून पुढे जाण्याची वाट खुंटलेली आहे. प्रस्थापित तत्त्वज्ञानाची गृहीतके, कुचकामी ठरलेली सामाजिक मूल्यव्यवस्था आणि धार्मिक आचार-विचारांच्या कर्मकांडाच्या रूपात असलेल्या निर्जीव अवशेष सांगाडा यावर श्याम मनोहर यांच्या साहित्याने जोरदार प्रहार केला आहे.

लेखनातील अनुभवविश्व

श्याम मनोहर यांनी अगदी सुरुवातीच्या काळात कथालेखन केलेले आहे आणि त्यांच्या कथालेखनातूनही त्यांच्या विचार करण्याच्या आणि लेखनाच्या वेगळ्या पद्धतीची चिन्हे त्यांच्या कथालेखनात दिसून येतात. अगदी सुरुवातीच्या 'कॉटेन्यूटी' या कथेत श्याम मनोहर लिहितात की, 'मी नाक पुढे करून पार्टीशनपलीकडच्या माझ्या आईच्या प्रेताचा वास घेतोय का? आणि घेत असलो तर कसला? याचा शोध घेत होतो. एखादे चित्र रचावे तशी त्यांनी चिंता रचली.'[२] अशाच्या वाक्यातून श्याम मनोहरांच्या विचार लेखनाच्या वेगळ्या पद्धतीचा सुगावा लागतो.

जगण्याच्या प्रत्येक क्षेत्रातील दांभिकता, खोटेपणा व बथ्थडपणा वाढलेला आणि याबरोबर श्रद्धांच्या किंवा खरे श्रेष्ठ आहे ते नाकारतच आपण जगत राहतो, अशी जीवनातली निष्ठा श्याम मनोहर यांनी व्यक्त केलेली आहे. "उत्सुकतेने मी झोपलो' आणि नंतरच्या 'खेकसत म्हणणे आय लव्ह यू' या कादंबऱ्यांतून तर श्याम मनोहर अधिकच धारदारपणे आपले

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

[illegible] संस्कृती, [illegible] आहे.[3] [illegible] आपल्यासमोर [illegible]

[illegible] आपल्या साहित्याचा [illegible] आणि नाटकाचा [illegible] प्रकाशित [illegible]

[illegible]

[illegible] आहे [illegible] काम होतं, [illegible] पहिल्या [illegible] आणि कृत्रिम [illegible] आहे.[4] श्याम मनोहर यांचे लेखन [illegible]

[illegible] श्याम मनोहर यांच्या कथा हा त्यांच्या [illegible] असणाऱ्या माणसाच्या कुटुंबात [illegible] माणूस [illegible] आणि [illegible] बुडून जाणार [illegible] निर्माण [illegible] श्याम मनोहर [illegible] आहे.[5] [illegible] म्हणतात [illegible] आणि [illegible][6]

[illegible] आणि त्यातून बाहेर [illegible] आहे. श्याम मनोहर यांनी [illegible] आणि [illegible]

श्याम मनोहर यांच्या कादंबरीचे स्वरूप

कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार लवचिक आणि प्रदीर्घ पल्ल्याचा असल्यामुळे आणि कालमानानुसार कादंबरीकडे पाहण्याची दृष्टी बदलत असल्यामुळे कादंबरीची नेमकी व्याख्या करणे दुरापास्त आहे. वेगवेगळ्या कालखंडात कादंबरीचे आकलन मांडण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. त्यावरून केवळ कादंबरीच्या तत्कालीन स्वरूपावर प्रकाश टाकलेला आहे.

श्याम मनोहरांच्या लेखनासंदर्भात प्रसिद्ध अभ्यासक डॉ. किशोर सानप म्हणतात की, 'श्याम मनोहरांचे तेरा वर्षांच्या काळातले हे प्रदीर्घ गद्य लेखन, कादंबरी लेखन आता कोणत्या प्रकारात बसवावे? सोयीसाठी कादंबरी शब्दाचा वापर झाला, परंतु आता मात्र कादंबरीच्या सीमा तोडून त्यांचे लेखन बाहेर पडल्यामुळे रूढ आणि चाकोरीबद्ध वाङ्मयप्रकारात त्यांच्या लेखनाचा समावेश करता येत नाही. त्याकरिता समीक्षकांनी श्याम मनोहरांचे गद्य लेखन असेच म्हणावे, अशा प्रकारचे गद्यलेखन मराठीत पहिल्यांदा झाल्यामुळे श्याम मनोहरांना कुणीही स्पर्धक किंवा प्रतीस्पर्धी नाही.'[७]

पुढे त्यांनी असे म्हटले आहे की, 'श्याम मनोहरांचे हे लेखन स्वतंत्र असल्यामुळे आणि कादंबरीसारख्या वाङ्मयप्रकारात ते समाविष्ट होत नसल्यामुळे कादंबरीची समीक्षापद्धती ही त्यांच्या लेखनाची समीक्षा करताना कुचकामी ठरते. म्हणूनच हरिश्चंद्र थोरातांना जे. कृष्णमूर्ती इत्यादी प्रख्यात लेखकांचा आश्रय घेऊनच श्याम मनोहरांच्या लेखनाचा शोध घ्यावा लागला. पारंपरिक पद्धतीने त्यांना या लेखनाकडे पाहणे अशक्यच होते.'[८] श्याम मनोहरांच्या कादंबऱ्यांकडे कोणाचेच लक्ष जात नाही. त्यांच्या या कादंबऱ्या हातात घेतानाही अनेकांना दरदरून घाम फुटू शकतो. कारण त्यांचे सुरुवातीचं कादंबरी लेखन वाचल्याशिवाय पुढील कादंबरीचा वेध घेता येत नाही.

श्याम मनोहर यांच्या नाटकांचे स्वरूप

श्याम मनोहरांच्या नाट्यलेखनाचे मुख्य सूत्र म्हणजे दैनंदिन जीवनातील घटनांच्या आधारे अस्तित्वाच्या मूलगामी वास्तवांचा निर्देश करणे हेच दिसते. त्यांच्या लिखाणात आधुनिक संवेदनशीलता प्रामुख्याने जाणवते. प्रथमत: १९८३ला हे नाटक लिहिले. त्यापाठोपाठ 'यकृत' आणि 'हृदय' या नाटकांचे लिखाण केले. त्यांच्या या नाटकामधील लेखन हे मराठी नाट्यलेखन परंपरेच्या विरोधात्मक किंवा आपलं एक स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करणारे दिसते. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर समाजरचनेची बदलती मानसिकता चित्रित करण्याचे काम श्याम मनोहर यांनी केले आहे. मध्यमवर्गीयाला लवकर श्रीमंत होण्याची सोस आणि त्यातून निर्माण झालेले प्रश्न आणि समस्या हेच त्यांच्या नाटकाचे मुख्य सूत्र दिसते.

श्याम मनोहरांनी तेव्हाच या नाटकात भारतीय मध्यमवर्ग आणि त्यातूनच पुढे गेलेला एक उच्च मध्यमवर्गीय यांचे मानसिक ताणतणाव चित्रित केले आहेत. 'यकृत' या नाटकात व्यसनाधीन मानवाची मानसिकता, त्याचे विकार, माणसातील एकाकीपणा, त्याचा मृत्यू आणि मृत्यूविषयीचे भय या सर्व ताणतणावाशी झगडणाऱ्या मध्यमवर्गीयाचे चित्रण वास्तवपूर्ण वाटते. 'हृदय' या नाटकात नाटककारांनी उच्चवर्ग आणि त्याच्या बेगडी मूल्यांचा दंभस्फोट केला आहे. सर्वत्र बोकाळलेला भ्रष्टाचार, त्याला शिष्टाचार मानण्याची सामाजिक मानसिकता, भ्रष्ट शासनव्यवस्था आणि रसातळाला जाणाऱ्या शिक्षण आणि सामाजिक संस्था यांचे भेदक दर्शन घडते.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

जीवनाचा अर्थ, सृष्टीचा अर्थ, मूलभूत प्रेरणांचा शोध, संस्कृतीबद्दलचा शोध घेणे हे कधीच न संपणारी आहे. ते कधीच कालबाह्य होत नाही असे श्याम मनोहरांना वाटते. श्याम मनोहरांच्या साहित्यात सभ्यता आणि संस्कृती याबाबत काही एक दर्शन घडवणारे आहेत. स्थिती, आकलने आणि परिस्थितीची समज निर्माण होणे हे त्यांच्या साहित्याचे केंद्र आहे. श्याम मनोहर यांचे साहित्य म्हणजे त्यातील काही पात्रे घेत असलेला एखाद्या शोध अन्य कादंबरीतील पात्रही पुन्हा घेते. तो शोध आदिभौतिकतेचा , माणसाच्या सभ्यतेचा, व्यक्तींच्या स्थितीचा, संस्कृतीचा, विचारांचा, बौद्धिकतेचा, कुटुंबसंस्थेचा, धर्माचा आणि अनेक अज्ञात बाबींचा असतो.

श्याम मनोहर यांच्या साहित्यातील अस्तित्वाद

व्यक्तीच्या जीवनात केवळ भावना नसतात तर त्याबरोबरच बौद्धिक-अबौद्धिक संगती, विसंगती, चुका अशा अनेक गोष्टीही असतात. या सर्वांचे मिळून जीवन बनते. हा त्यांचा विचार कथात्म साहित्यात करावा लागतो. तो श्याम मनोहरांच्या साहित्यात केला जातो. अस्तित्ववादाची सर्व आशयसूत्रे श्याम मनोहर यांच्या साहित्यामध्ये आपणास दिसून येतात.

रेखा इनामदार यांनी असे म्हटले आहे की, 'अस्तित्ववादी विचारांच्या केंद्रस्थानी माणूस असतो असा दावा या विचारसरणीचे पुरस्कर्ते करतात. यामुळे दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्री साहित्य, जनवादी साहित्य यासारख्या मराठीतील नववाङ्मयीन व प्रस्थापितविरोधी साहित्य चळवळींच्या या साहित्याच्या नवप्रवाहांच्या केंद्रस्थानीसुद्धा माणूस हाच राहिला आहे.'[९] त्यामुळे अस्तित्ववादी तत्वज्ञान व नववाङ्मयीन चळवळी यांचे संबंध अतिशय जवळकीचे असावेत, असा समज अनेकदा व्यक्त केला जातो. अस्तित्ववादी तत्वज्ञानात मध्यस्थानी असलेला माणूस व त्याचे स्वातंत्र्य स्वरूप जनसाहित्यवादी नववाङ्मयीन प्रवाह या धारणेतून अभिप्रेत असलेला माणूस व मानवी स्वातंत्र्य यांच्यापेक्षा अतिशय भिन्न असते.

पुढे त्या असे म्हणतात की, 'अस्तित्ववादात सर्वाधिक महत्व दिले जाते ते माणसाच्या 'मी' पणाच्या भानाला. 'मी' पणाचे भान म्हणजे त्याच्या असण्याचे भान. अस्तित्ववाद्यांच्या मते मी आहे हे भान मनुष्याला खूप सामर्थ्य देते. मी कोण? मी कुठून आलो? माझ्या सभोवतीच्या विश्वाचे स्वरूप काय? यासारखे प्रश्न येथे महत्वाचे नाहीत. माझ्या असतेपणाचे भान प्रथम, त्याचा अर्थ लावण्याचे कार्य नंतर. अस्तित्ववादी विचारवंत म्हणतात त्याप्रमाणे माणूस खरोखरच पूर्णतः स्वतंत्र असतो का? तो पूर्णपणे स्वतंत्र नसतो हे खरेच. बेशुद्ध अवस्थेत असलेली व्यक्ती सोडली तर प्रत्येक व्यक्तीला काही ना काही निर्णय स्वातंत्र्य असतेच.'[१०] याचा अर्थ अस्तित्ववादी म्हणतात त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या भवितव्याची स्वामी असते असा मात्र होत नाही.

समारोप

मराठी साहित्यातसुद्धा अस्तित्ववादाचा प्रभाव पडला आहे. अस्तित्ववादी लेखनाबरोबरच अस्तित्ववादापासून प्रेरणा घेऊन मराठी साहित्यिकांनी जीवनाचे अपरिहार्य व असह्य दुःख पूर्णतेचे चित्र रेखाटले आहे. मूळ चिद्वादी हिंदू तत्वज्ञानावर अस्तित्ववादाने कलम करून देवाचे नाव न घेता माणसाला दैववादी बनविले. अस्तित्ववादी तत्वज्ञानाच्या प्रभावामुळे जगाच्या पाठीवर कुठेही स्वातंत्र्यआंदोलनांसाठी एखादी महत्त्वपूर्ण कृती घडून आली असे आपल्याला दाखविता येत नाही तरीसुद्धा या

तत्वज्ञानाचा प्रभाव एवढा कसा पडला? या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी आपल्याला युरोपच्या इतिहासाकडे वळावे लागते. अस्तित्ववादाचा प्रभाव त्याच्या उगमकाळी एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात नव्हता. त्याच्या जीवनकालात किर्केगार्डला फारसे कोणी ओळखत नव्हते. अस्तित्ववादाचा प्रभाव पडला तो विशेषतः महायुद्धानंतरच्या कालखंडानंतर.

संदर्भसूची

१. बेडेकर दि. के., अस्तित्ववादाची ओळख, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७२, पृ. ४८
२. कुलकर्णी अंजली (संपा.), अक्षर अयान, दिवाळी अंक २०१५, पृ. ४२
३. कित्ता, पृ. ४६
४. यादव आनंद, १९६० नंतरची सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील नवे प्रवाह, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००१, पृ. २
५. पाटील चंद्रकांत, आणि तोपर्यंत, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००१, पृ ११५
६. कित्ता, पृ. ११६
७. सानप किशोर, प्रायोगिक कादंबरी आणि श्याम मनोहर, वर्धा, १९९८, पृ. ५६
८. कित्ता, पृ. ५६
९. इनामदार रेखा, अस्तित्ववाद आणि मराठी कादंबरी, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००४, पृ. १९
१०. कित्ता, पृ. २०

प्राचार्य
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय
मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta. Mukhed Dist. Nanded

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

12 January 2019
SPECIAL ISSUE - 92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Asst. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Galphade A.B.
Asst. Prof. Head of Dept.,
Political Science,
Vasant Mahavidalaya, Kaij, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.
Asst. Prof. Dept. of Political Science,
Vasant Mahavidalaya, Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net
© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) - 0.676
Special Issue 97 : महात्मा गांधी यांचे विचार
January 2019
ISSN : 2348-7143
UGC Approved No. 40705

25

Index

1	Gandhi And His Ideals : A Source Of Literary Creation	Dr. Umakant D. Padamwar	7
2	गांधीजींचे सत्याग्रह संबंधी विचार	प्रा.तेलंगे एन.एन.	9
3	महात्मा गांधींचे विचार व कार्य	प्रा. डॉ. अत्तार अमजद हारूण	11
4	ग्रामविकासासाठी गांधी विचारांची उपयुक्तता	प्रा. डॉ. रजनी अ. बारोळे	14
5	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार	चौधरी प्रदीप विनायक	16
6	महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेसंबंधी विचार	प्रा.दहाळे सचिन राजाभाऊ	19
7	गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता	प्राचार्य डॉ.व्ही.जी. गुंडरे प्रा. डॉ. जगदिश देशमुख	21
8	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार	प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण	23
9	महात्मा गांधी विचारांची प्रस्तुतता	प्रा. डॉ राजेश सुभाष चालीकवार	25
10	महात्मा गांधीजींचे समाज विचार	डॉ.राम प्र.ताटे	28
11	गांधीजींच्या विचारांची सद्यस्थितीत उपयुक्तता	डॉ.संभाजी रा. पाटील प्रा.डॉ.जे.एस.ढवळे	30
12	हिन्दी साहित्य मे गांधी दर्शन	प्रा.डॉ.सय्यद अफर फकिरसाब	32
13	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ.बालाजी खराबे	34
14	महात्मा गांधी : धर्म आणि राजकारण	डॉ. शेख फेरोज जफर	36
15	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता व गरज	डॉ. पायाळ एस. पी.	38
16	महात्मा गांधीप्रणित सामाजिक विधायक कार्यक्रम: एक अभ्यास	डॉ.इंगळे चक्रधर व्यंकटराव	40
17	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार	डॉ.लक्ष्मण गिते	43
18	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचाराचे परिक्षण	प्रा. डॉ. कांबळे एम.एस.	45
19	म. गांधीजी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामस्वराज्य' विचारातील साम्य	प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरूडे	48
20	महात्मा गांधी प्रणीत अहिंसा : एक जीवनप्रवाह	प्रा.गलदोडे साहेबराव रामराव	51
21	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	प्रा. वाघमारे आर. वाय.	53
22	महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मतेविषयीचे विचार	प्रा.डॉ.सुखनंदन ढाले	55
23	महात्मा गांधी यांचे राजकिय विचार एक दृष्टी क्षेप	प्रा.डॉ.हरिभाऊ पांडुरंगराव कदम	58
24	महात्मा गांधींच्या सत्य आणि अहिंसा तत्वाचा प्रभाव	प्रा.डॉ.टी.बी.पुरी	60
25	महात्मा गांधी यांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास	प्रा.जिजाराम श्रीकृष्ण बागल	63
26	महात्मा गांधीजींचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन	प्रा. जोगदंड एम.बी.	64
27	गांधीजींची सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना	डॉ. वनमाला गुंडरे	66
28	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक, सामाजिक, विचार - एक अभ्यास	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	68
29	महात्मा गांधींचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. डगे सत्तिंद्र कांतीलाल डगे	70
30	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	प्रा. दुनघव ए.डी.	72
31	महात्मा गांधीजींच्या राजकीय विचारांचे चिंतन	डॉ.सचिन शिंदे	74
32	म. गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसाविषयी विचार	प्रा. सोनवणे उत्तम मोहन	76
33	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार	डॉ. श्री. काकासाहेब गंगाधर पोकळे	79
34	महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार	डॉ. प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	82
35	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.डॉ.वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा	84
36	महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार	प्रा.डॉ. बी.एम.नरवाडे	87
37	महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	90
38	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ. संजय जोगदंड	94
39	महात्मा गांधीजींचे अंधश्रद्धेतील सामाजिक कार्य, एक अभ्यास	प्रा. गमण आर.व्हि.	96
40	गांधी विचार आणि भारतीय लोकशाही	प्रा. संदीप कोरडे	99
41	महात्मा गांधी एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व	प्रा. ज्योती मगर	101

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) [illegible]
Special Issue [illegible] गांधी विचार
[illegible] 2019 | UGC Approved No. 40705

252

गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा. डॉ. बालाजी खरात
मराठी विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

भारत हा एक संस्कृतीप्रधान देश असून भारतात अनेक महापुरुष होऊन गेले, त्यापैकी महात्मा गांधी हे एक आहेत. महात्मा गांधी हे आदर्शवादी व अध्यात्मवादी पुरुष होते. धर्म आणि राजकारण यांचे सुंदर मिश्रण गांधीजींनी केले. म. गांधींनी तत्त्वज्ञानाला आध्यात्मिक आ[illegible] दिला तर व्यावहारिक राजकारणाला एक नवी दिशा दिली. गांधीजींनी बॅरिस्टरची ही पदवी प्राप्त केली. त्यांनी आपल्या शिक्षणाचा उप[illegible] देशहितासाठी केला. गांधीजींच्या राष्ट्रपिता असा सन्मानपूर्वक उल्लेख प्रथम नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सरकार भारतात सरकार स्थापन करताना केला.

1914 मध्ये म. गांधी भारतात परत आले. भारतात त्यांनी लोकजागृतीचे कार्य केले. 1919 पासून महात्मा गांधीजी खऱ्या अ[illegible] राजकारणात शिरले. 1 ऑगस्ट 1920 ला लोकमान्य टिळक यांचा मृत्यू झाल्यामुळे कॉंग्रेसचे नेतृत्व गांधींकडे आले व अत्याचारवि[illegible] लढण्याचे एक नवीन शस्त्र त्यांनी जनतेला दिले. देशाच्या स्वातंत्र्याला पोषक वातावरण त्यांनीच निर्माण केले. बलाढ्य साम्राज्यशक्ती आत्मिक शक्तीने लढा देण्याचे सत्याग्रहाचे तंत्र म. गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेतील वास्तव्यात विकसित केले. सत्य, अहिंसा असहकाराचे धोरण गांधींनी स्वीकारले. अनेक प्रकारची आंदोलने करून त्यांनी सरकारला जेरीला आणले. कायदेभंग, विदेशी वस्त्र बहिष्कार, मीठाचा सत्याग्रह, छोडो भारत इत्यादी आंदोलनामधून त्यांनी लोकजागृती केली. गांधीजींना असलेल्या जनतेच्या पाठिंब्यामुळे होणाऱ्या विरोधाची कल्पना ब्रिटिश सत्तेला आली. म्हणून त्यांनी म. गांधीजींना कारागृहात ठेवले. तरीही जनता म. गांधीजींच्याच आदेश पाळत होती. अखेर 1944 मध्ये म. गांधीजींना कारागृहातून मुक्त करण्यात आले.

गांधीजींवर पडलेला प्रभाव

म. गांधीजींनी सत्याचे प्रयोग हे आत्मचरित्र लिहिले आहे. याशिवाय त्यांनी असंख्य पत्रे, लेख व पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्याव[illegible] गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाची, विचारांची जडणघडण कशी झाली ते समजण्यास मदत होते.

1) गांधींवर त्यांच्या आई-वडिलांचे धार्मिक संस्कार होते. गांधी अनेक वर्षे परदेशात असूनही त्यांनी पाश्चात्त्यांचे अनुकरण केले नाही.

2) गांधी सर्वधर्मसमभावी होते. जैन व बौद्ध धर्मातील अहिंसा, सत्य इत्यादी मूल्यांचा गांधींवर मोठा प्रभाव होता.

3) गोपाळ कृष्ण गोखले यांना गांधी गुरुस्थानी मानीत असत. शांततापूर्ण सनदशीर मार्ग हाच योग्य मार्ग आहे ही गोखल्यांची शिक[illegible] होती.

4) गांधींच्या वाचनात थोरो, टॉलस्टॉय, रस्किन, रूसो यांचे ग्रंथ आले. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली. गां[illegible] श्रमप्रतिष्ठेला असाधारण महत्त्व दिले.

5) रामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी विवेकानंद यांचा त्यांच्या विचारांवर खोल ठसा उमटला होता.

म. गांधी समाजकारणात आणि राजकारणात सतत व्यस्त असतानाही अनेक ग्रंथसंपदा व साप्ताहिकांमधून आपले विचार मांडले आहेत. 1) हिंद स्वराज्य 2) गीताबोध 3) आत्मकथा 4) माझे समकालीन 5) सर्वोदय 6) मंगल प्रभात 7) ब्रह्मचर्य 8) राष्ट्रवाणी 9) ग्रामसेवा [illegible] खादी 11) आत्मशुद्धी 12) गीताई 13) धर्मनीती 14) नीतिधर्म 15) आरोग्याची गुरुकिल्ली 16) आश्रमवासियांकडून 17) सत्याची कथा 18) रामनामाचे महत्त्व 19) सत्याग्रह 20) अनासक्ती योग इत्यादी.

महात्मा गांधींचे विचारधन चौफेर होते. वरील सर्व ग्रंथांतून त्यांची विद्वत्ता लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. म. गांधींनी आपल्या वि[illegible] ग्रंथांमधून सामाजिक विचार, राजकीय विचार, आर्थिक विचार, शैक्षणिक विचार, धर्मनिरपेक्षतासंबंधी विचार, समाजवादी विचार [illegible] राष्ट्रवादासंबंधी विचार मांडले आहेत. पैकी येथे फक्त शैक्षणिक विचारच घेतले आहेत.

1) 1918 ते 1947 पर्यंत भारतावर इंग्रजांची सत्ता होती. इंग्रजांनी इंग्रजी भाषेतून शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. त्यामुळे ब्रि[illegible] शासनाला प्रशासनात मदत करण्यासाठी लागणारे कारकून तयार करणारे शिक्षण दिले. मातृभाषेतून जर शिक्षण दिले तर समाजाच्या तळागाळापर्यंत जाऊ शकते आणि ते समजण्यासही सोपे असते. म्हणून त्यांनी हिंदीतून शिक्षण असावे असा आग्रह धरला. इंग्रजी भाषा परकीयांची भाषा आहे. ती भारतातील मूठभर लोकांनाच ज्ञात आहे. त्यामुळे हिंदीला राष्ट्रभाषा करण्याशिवाय अन्य पर्याय नाही असे म. [illegible] म्हणत असत.

2) भारतात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे निरक्षर समाजाला सावकार, जमीनदार, नोकरदार फसवतात. म्हणून शोषित, पी[illegible] जनतेला या संकटातून सोडवायचे असेल तर त्यांना प्रौढ शिक्षणाच्या माध्यमातून साक्षर करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी त्यांनी प्रौढ व[illegible] शिक्षणाचा आग्रह धरला आहे.

3) शिक्षण म्हणजे मनुष्याचा सर्वांगीण विकास होय. समाजाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षणातूनच समाजाची उन्नती सा[illegible] येते.

4) प्राथमिक शिक्षण राज्यात नि:शुल्क व अनिवार्य असावे. ते वयाच्या सातव्या वर्षापासून चौदाव्या वर्षापर्यंत देण्यात यावे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Tq. Mukhed Dist. Nanded

5) शिक्षण व्यक्तीला स्वावलंबी बनवणारे असावे. ते परावलंबी नसावे. शिक्षण परावलंबी असेल तर बेकारांची संख्या वाढते. त्यामुळे श्रमशक्ती वाया जाते.

6) शिक्षणाने व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. व्यक्तीच्या जीवनाचा दृष्टिकोन व्यापक झाला पाहिजे असे विचार म. गांधींनी प्रकर्षाने मांडले आहेत.

थोडक्यात, म. गांधीजींनी जे शिक्षणविषयक विचार मांडले आहेत त्यांच्या विचारांची सद्यःस्थितीत उपयुक्तता आहे. गांधींचे शैक्षणिक विचार स्वीकारल्यास व्यक्तीची व पर्यायाने राष्ट्राची उन्नती होण्यास मदत होईल.

संदर्भ
1) भारतीय राजकीय विचारवंत - डॉ.दिनकर एस. फडके
2) भारतीय राजकीय विचारवंत - डॉ.भा.ल. भोळे
3) प्रमुख भारतीय राजकीय विचारवंत - डॉ.ना.य. डोळे
4) भारतीय राजकीय विचारवंत - प्रा.श्रीकांत वि. देशपांडे
5) सत्याचे प्रयोग - मो.क. गांधी

प्राचार्य
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय
मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि नांदेड

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - III January - March - 2019

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	दैनंदिन जीवनात प्राणायामाचे फायदे **प्रा. डॉ. दिलीप दत्तात्रयराव भडके**	१-४
२	भ्रष्टाचार : भारतीय लोकशाही व प्रशासनापुढील एक आव्हान **प्रा. डॉ. बि. आर. खत्तुरवार**	५-११
३	भारतीय संविधानातील महिला कल्याण विषयक तरतुदी **प्रा. डॉ. पुरणशेट्टीवार व्ही. एन. (पुदरोड)**	१२-१४
४	लोकशाहीचे भवितव्य : एक दृष्टिक्षेप **प्रा. संजय मोहाडे**	१५-१८
५	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने **गजभारे सुरेश बळीराम**	१९-२४
६	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने **प्रा. बालाजी गंगाराम गायकवाड**	२५-३०
७	छत्रपती संभाजी महाराजांच्या लोकशाहीप्रणित स्वराज्यापुढील आव्हाने **प्रा. काठेवाडे पुंडलिक एम.**	३१-३४
८	पंडित जवाहरलाल नेहरुंचे लोकशाही विषयक विचार **प्रा. नामदेव तूकाराम मोरे**	३५-३८
९	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांचा आढावा **प्रा. डॉ. पी. डी. सूर्यवंशी**	३९-४३
१०	स्त्रीशिक्षणातील अडथळे **Shri. Bhagwat D. Gore** **Shri. Vitthal M. Lodhe**	४४-४९
११	भारतीय लोकशाहीचे यश आणि अपयश एक अभ्यास **प्रा. डॉ. पी. के. एकंबेकर**	५०-५२
१२	लोकशाही सक्षमीकरणात ग्रंथालयाची भुमिका **डॉ. श्रीमती आवचार सविता सदाशिव**	५३-५६
१३	लोकशाही सक्षमीकरणात ग्रंथालयाची भुमिका **डॉ. श्रीमती आवचार सविता सदाशिव**	५७-
१४	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने **प्रा. डॉ. सकनुरे एस. एल.**	५७-६५

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१४. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

प्रा. डॉ. सकनुरे एस. एल.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता. मुखेड, जि. नांदेड.

प्रस्तावना

जगात आज सर्वत्र लोकशाही व्यवस्था ही एक चांगली शासन व्यवस्था मानली जाते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे स्वतंत्र झाली. ह्या बहुतेक राष्ट्रांनी लोकशाही व्यवस्था स्वीकारली. परंतु अनेक राष्ट्रांत लोकशाही व्यवस्था टिकली नाही. विशेषतः पाकिस्तान, बांगलादेश व ब्रह्मदेशात लष्कराने लोकशाही व्यवस्था मोडीत काढली आहे. भारतात मात्र गेल्या सत्तर वर्षात अनेक राजकीय स्थित्यंतरे झाली. तरीही लोकशाही व्यवस्था टिकून राहिली आहे. सध्याच्या प्रतिकूल परिस्थितीत ही व्यवस्था अधिक वृद्धींगत होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सुजाण व जागरूक नागरिकांची आवश्यकता आहे.

गेली सत्तर वर्षे आपली लोकशाही व्यवस्था टिकून आहे. परंतु ह्या काळात देशाच्या एकात्मतेला आव्हान देणारे अनेक प्रश्न उभे राहिले आहेत. पंजाब, काश्मीर, आसाम, बोडो, नागा इत्यादी प्रश्नांनी देशाच्या एकात्मतेस ग्रहण लावले आहे. फुटीरता, दहशतवाद, भ्रष्टाचार, सत्तेचे केंद्रीकरण, राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण, धर्मांधता, पुराणमतवादाचे पुनरूज्जीवन व त्याला मिळत असलेली लोकमान्यता, आर्थिक घोटाळे यामुळे आपली लोकशाही शासनव्यवस्था दिवसेंदिवस सर्व बाजूंनी पोखरत चालली आहे.

लोकशाही : अर्थ व व्याख्या

लोकशाही हा मराठी पर्याय आपण ज्या 'डेमॉक्रसी' या इंग्रजी शब्दासाठी वापरतो त्याची व्युत्पत्ती ग्रीक भाषेतील 'डेमॉस' आणि 'क्रेटॉस' या शब्दापासून झाली आहे. त्याचा अर्थ क्रमशः 'लोक' आणि 'राज्य' असा होतो. म्हणून डेमॉक्रसी म्हणजे लोकांचे राज्य.[१]

सीले यांच्या मते, ''लोकशाही म्हणजे असे शासन की ज्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीचा सहभाग असतो.''[२]

अब्राहम लिंकन, ''लोकांचे, लोकांनी आणि लोकांसाठी चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय.''[३]

'राजकारणाचे आध्यामीकरण व्हावे' असे जेव्हा गांधी म्हणतात तेव्हा त्यांची भूमिका ''राजकारणाच्या मुळाशी नेहमी नैतिक मूल्यांचे अधिष्ठान असायलाच पाहिजे.''[४] असे महात्मा गांधींना वाटते.

महात्मा गांधींच्या मते, ''स्वतंत्र भारतात लोकांच्या संमतीने चालणारे सरकार असले पाहिजे. आपली संमती लोकांनी जास्तीत जास्त बहुमतानी दर्शविलेली असेल. जे राष्ट्राची परिश्रमपूर्वक सेवा करत असतील आणि ज्यांनी मतदारांच्या यादीत

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

आपले नाव नोंदविले आहे अशा सर्व स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार असेल. मूठभर लोकांनी सत्ता हस्तगत केल्याने खरे स्वराज्य निर्माण होणार नाही तर सत्ताधारी कोणीही असोत सत्तेचा दुरूपयोग झाल्यास सत्तारूढ लोकांना प्रखर विरोध करण्याची पात्रता सर्वांच्या अंगी येणे म्हणजे खरे स्वराज्य येईल."[५]

"The root of the trouble wells finds in the indifference, ignorance and incapacity of the common man towards public affairs. The ordinary voter, he believes does not care a rap for his vote."[६]

लोकशाहीमध्ये तत्त्वतः स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या तत्त्वांचा स्वीकार केलेला आहे. त्यामुळे व्यक्तीला त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करून घेण्यासाठी समान संधी देण्यात आली आहे. लोकशाहीमध्ये एक व्यक्ती एक मत हा सिद्धांत स्वीकारण्यात आला आहे. तसेच व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे.

"I shall argue, moreover, that the Gandhian project is aimed at resolving a fundamental contradiction in the theory and practice of liberal democracy, namely, the contradiction between the affirmation of the freedom of the individual in the so called private sphere of morality and its curtailment in the allegedly a moral or purely technical public political sphere."[७]

लोकशाहीत राज्यातील अंतिम अधिकार लोकांच्या हाती असतो. लोक सार्वभौम असतात. ते सरकार निर्माण करू शकतात. सरकारला पदच्युत करू शकतात. जुलमी आणि भ्रष्ट प्रशासकावर लोकप्रतिनिधींचे नियंत्रण येऊ शकते.

लोकशाहीत समाजातील व्यक्ती जशा स्वतंत्र असतात तशा त्या समान असतात. सर्वांना स्वतःच्या विकासाची समान संधी असते. सर्व व्यक्ती राज्याच्या कायद्यासमोर समान असतात. सर्व व्यक्तींचा दर्जा समान असतो. लोकशाहीत व्यक्तीला हक्क मिळतात. त्या हक्कांच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र न्यायमंडळाची स्थापना करण्यात आली. महात्मा गांधीजी म्हणत असत की, "नागरिक म्हणून व त्याचा दर्जा म्हणून रस्त्याची स्वच्छता करणारा कामगार व राष्ट्रपती हे समपातळीवर असतात." तत्त्वतः लोकशाही शासनव्यवस्था चांगली असली तरी त्यात काळानुसार अनेक आव्हाने (अडचणी) निर्माण झालेल्या आहेत. त्याचा आढावा खालीलप्रमाणे पाहता येईल.

१) पक्षांतर

भारतातील लोकशाही प्रक्रियेत पक्षांतर ह्या प्रवृत्तीने गेल्या सत्तर वर्षांत लोकशाही व्यवस्थेच्या मुख्य कण्यावरच घाव घातला आहे. लोकशाही पद्धतीत आपण लोकप्रतिनिधी पाच वर्षांसाठी निवडून देतो. निवडून दिलेला प्रतिनिधी हा प्रत्यक्षात मतदारांना जबाबदार असायला हवा असा संकेत आहे परंतु हा संकेत आपल्या लोकशाही व्यवस्थेत कधी रूजला नाही. उमेदवार ज्या पक्षाच्या तिकीटावर निवडून जातो त्या पक्षाच्या ध्येय-धोरणाशी, कार्यक्रमाशी व पक्षाने दिलेल्या आश्वासनाशी त्याने बांधिलकी ठेवावी अशी अपेक्षा आहे. परंतु ती फलद्रूप होत नाही. हाउलट निवडून यायचे फक्त पक्षाच्या तिकीटावर आणि मग

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded
PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

पक्षांतर करून पैसा, सत्तेतील पदे इत्यादींसाठी दुसऱ्या पक्षाशी सौदेबाजी करायची हे आता आपल्या राजकारणात पक्के रूजले आहे. निवडणुकांचा काळ आणि निवडणूक निकालानंतरचा काळ हा पक्षांतराला नेहमीच अनुकूल ठरला आहे. निवडणूक काळात अनेक महत्त्वाकांक्षी नेते 'इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे' फिरताना दिसतात.

२) भ्रष्टाचार

आपल्या लोकशाही व्यवस्थेचा पायाच निकामी करण्याचे काम भ्रष्टाचाराने केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या लोकशाही व्यवस्थेचा आढावा घेतल्यास भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणाची मालिकाच उभी राहिलेली दिसते. आपल्या घटनात्मक संस्थापैकी व पदांपैकी एकही क्षेत्र भ्रष्टाचारापासून अलिप्त नाही. अगदी सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशालाही महाभियोक्त्याच्या खटल्याला तोंड द्यावे लागले आहे. निवडणुका जिंकणे, सत्ता मिळविणे, ती टिकविणे हे प्रत्येक पक्षाचे ध्येय आहे. त्यामुळे एकही पक्ष आज भ्रष्टाचारापासून अलिप्त राहू शकलेला नाही. प्रत्येक सरकारच्या काळात कमी-अधिक भ्रष्टाचारासाठी प्रकरणे घडून आली आहेत.

निवडणुकांमध्ये उमेदवार वारेमाप पैसा खर्च करतात व निवडून येतात. खर्च केलेला पैसा योग्य मार्गाने मिळणे शक्य नाही. त्यामुळे लोकप्रतिनिधी भ्रष्टाचाराच्या मार्गाचा अवलंब करतात. राजीव गांधी यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात स्वीडनच्या बोफोर्सचे प्रकरण गाजले. इंदिरा गांधीच्या काळात नगरवाला प्रकरण गाजले.

३) दहशतवाद

आपली लोकशाही व्यवस्था पोखरून काढण्यास जसा भ्रष्टाचार कारणीभूत ठरला आहे. तसाच तो दहशतवादानेही हातभार लावला आहे. हिंदू-मुस्लिम जमातवादाइतकाच हा प्रश्न गंभीर बनला आहे. विशेषतः काश्मीर, पंजाब, आसाम, गोरखालँड, आंध्रप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र इत्यादी प्रांतात दहशतवादाची दाहकता व त्याच्याही पुढे अतिरेकीवादाची तीव्रता जाणवू लागली आहे. पंजाबमध्ये धर्माच्या नावाखाली दहशतवाद सुरू झाला व गेल्या दहा-बारा वर्षात परकोटीला गेला. माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी व राजीव गांधी यांच्या हत्याही दहशतवादातूनच झाल्या. अपहरण, खून, बाँबस्फोट इत्यादी मार्गाचा अवलंब करून त्यांनी प्रचलित व्यवस्थेला आव्हान देण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. दहशतवादाने आता देशाचा आर्थिक कणा मोडण्यासाठी मुंबई, कलकत्ता अशा शहरात दंगली व बाँबस्फोट घडविणे ह्या मार्गाचा अवलंब सुरू केला आहे. पंजाब सारखाच काश्मीर प्रश्नही दहशतवादास प्रोत्साहन देणारा आहे. तेथील जमातवादी संघटनांच्या बंडखोरांनी काश्मीर हे भारतापासून वेगळे करण्यासाठी प्रयत्न चालविले आहेत. काश्मीरमध्ये दहशतवादाने लोकशाही प्रक्रिया खंडित केली आहे.

४) प्रादेशिकता

वर्तमानकालीन भारतीय राजकारणामध्ये प्रादेशिकता फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. "देशापेक्षा आपल्या भागावर व राज्यावर अधिक प्रेम करणे आणि देशहितापेक्षा आपल्या प्रांताच्या हिताला अधिक प्राधान्य देणे म्हणजे प्रादेशिकता होय."[८] आणि ही वाढती प्रादेशिकताच लोकशाही व्यवस्थेसमोरील फार मोठे आव्हान ठरू पाहत आहे. प्रत्येक प्रांताची भाषा, संस्कृती,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist Nanded.

चालीरिती वेगवेगळ्या आहेत. त्यास खतपाणी घालण्याचे काम प्रादेशिक पक्ष करतात. स्थानिक प्रश्न, मागण्या त्या त्या प्रांतातील लोकांच्या असतात. त्याकडे प्रादेशिक पक्ष वेळीच लक्ष देतात व तेथील लोकांची मने जिंकून घेतात व आपल्या पक्षाचे उमेदवार निवडून आणण्यात यशस्वी होता. पण दुसऱ्या बाजूने विचार केल्यास राष्ट्रीय एकात्मतेला व अखंडतेला आव्हान निर्माण तर झाले आहेच पण लोकशाहीला खीळ बसत आहे. प्रादेशिकतेमुळे संकुचित राष्ट्रवाद अस्तित्वात येत आहे. त्यामुळे लोकशाहीचा सदृढ विकास होऊ शकत नाही.

५) जमातवाद

भारतीय लोकशाहीसमोरील सर्वात मोठा अडथळा म्हणून जमातवादाचा उल्लेख करता येईल. भारत स्वतंत्र होण्याअगोदरच भारतीय राजकारणात (राज्यव्यवस्थेत) जमातवादाने आपले अस्तित्व दाखवण्यास सुरुवात केली. आजही जमातवादाने भारतीय लोकशाहीला विळखा घातलेला आहे. जमातवादी नेते येथील राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याचा वेळोवेळी प्रयत्न करताना दिसतात. बाबरी मश्जिद, रामजन्मभूमीवाद, रथयात्रा, गोध्राकांड, गर्व से कहो हम हिंदू है हे घोषवाक्य निवडणूक प्रचारात सर्रास वापरून निवडणुकीत विजयी होतात व लोकशाहीच्या चाव्या आपल्या हाती घेतात. या जमातवादी राजकारणामुळे लोकशाहीला मोठ्या प्रमाणात धोका निर्माण झाला आहे. कारण इथे संधीसाधू राजकारण अस्तित्वात येण्याची शक्यता आहे. असे झाल्यास देशात तणाव निर्माण होऊन कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होईल आणि देशाच्या एकतेला आणि अखंडतेला धोका निर्माण होतो.

६) जात

भारतीय राजकारणात आज 'जात' हा प्रभावी घटक ठरू पहात आहे. प्रत्येक घटकराज्यात तेथील राजकारणात जात हा घटक आपले अस्तित्व दाखवू पहात आहे. आज जातीचे राजकीयकरण व राजकारणाचे जातीकरण झाले आहे. त्यामुळे लोकशाहीला खीळ बसत आहे. डॉ.रजनी कोठारी यांच्या मते, "जातीमुळे राजकारणाला सामाजिक पाया प्राप्त होतो आणि जातीसंस्थेचे राजकीयकरण होते."[१] स्वातंत्र्यानंतर जातीला राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. राजकारणाच्या प्रत्येक स्तरावर जात या घटकाचे अस्तित्व व प्रभाव आढळून येते. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेसमोरील जात हा घटक मोठा अडसर ठरू पाहत आहे. आपल्या देशात लोकशाही असुनसुद्धा आजही अनेक राजकीय पक्ष उमेदवाराची निवड जातीच्या आधारावर करतात. निवडणुकीतील प्रचारात जातीय निष्ठेस आवाहन करण्यात येते. निवडणुकीत मतदार जातीय आधारावर मत देतात. त्यामुळे लोकशाहीत स्वीकारण्यात आलेले सिद्धांत व तत्त्वे पायदळी तुडविण्यात येतात. त्यामुळेच लोकशाहीचा रथ चिखलात फसत असल्याचे चित्र आपणास पहावयास मिळते.

समारोप

वरील आव्हानांचा आढावा घेतल्यानंतर खरेच भारतात लोकशाहीला भवितव्य आहे का? असे अनेक प्रश्न राजकीय विचारवंत उपस्थित करतात. परंतु भारतात निश्चितच लोकशाहीला भवितव्य आहे. हुकुमशाही व झुंडशाहीपासून आपल्या

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

लोकशाहीला शाबूत ठेवायचे असेल तर आजपर्यंत झालेल्या सर्व घटनांचे परिशीलन करून भविष्याबाबती सतर्क व जागरूक राहणे आवश्यक आहे. लोकांच्या सहभागाशिवाय लोकशाही कधीही यशस्वी होऊ शकत नाही. लोकांचा सहभाग वाढवण्याच्या हेतूने आधुनिक प्रसारमाध्यमे मोलाची भूमिका बजावू शकतात. म्हणून तर लोकशाही पुढे सातत्याने उभी राहणारी आव्हाने समजावून घेऊन ती पेलण्याचे सामर्थ्य आपल्यामध्ये निर्माण करावयाचे आहे.

भारतीय लोकशाही दृढमूल व्हावी म्हणून स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. निरक्षरता निर्मूलन, प्रसारमाध्यमांतून लोकशिक्षण, निवडणूक पद्धतीत सुधारणा, पक्षांतरबंदी, स्वतंत्र न्यायमंडळ, दहशतवादाचा बिमोड, प्रगल्भ नेतृत्व आदी गोष्टींना महत्त्व देण्यात आले आहे.

संदर्भ

१) डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे, राजकीय सिद्धांत, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पृ.१६०

२) डॉ.रा.ना. नवलगुंदकर, राज्यशास्त्र, इयत्ता ११ वी, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ.८८

३) प्रा.डॉ.सौ.नंदिनी तडखलकर, राजकीय सिद्धांत, अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर, २००९, पृ.१४५

४) डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे, उपरोक्त, पृ.१४८

५) प्रा.डॉ.सौ.नंदिनी तडखलकर, पृ.२५१

6) Dr.Archana Chaturvedi, Encyclopedia of Political Science (Political theory), Vol. I, Commonwealth, First Published, New Delhi, 2005, P.251

7) Dr.Archana Chaturvedi, Encyclopedia of Indian Political Thought, Vol. 3,First Published 2005 Published by Commonwealth Publishers, New Delhi, 2005, P.187

8) प्रा.सौ.छाया बकाणे, भारतीय राजकीय व्यवस्था, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पृ.१०२

9) प्रा.सौ.छाया बकाणे, उपरोक्त, पृ.९८

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - II April - June - 2019

English Part - XIII / XIV

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalay
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nand

CONTENTS OF ENGLISH PART - XIV

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Impact and Solutions of Global Warming **Phra Wutthiphong Aggavuddho (Kaewkaemda)** **Dr. Suhas R. Morale**	1-5
2	Awareness of Social Issues and Concern for the Poor and Downtrodden in Ranjana Sharan's Poems **Dr. Chetna Pathak**	6-12
3	The Changing Scenario of Urbanization in India: The Research Review **Pradeep Chawhan**	13-16
4	Molluscan Diversity of Bori Tank Naldurg, Osmanabad (M.S) India **P. L. Sawant**	17-19
5	Modernity and Tradition Reflected in Markandaya's A Silence of Desire **Assit. Prof. Ravikumar Dhokade**	20-25
6	Employment Generation in Agriculture through Bank Finance **Dr. M. Venkata Subbaiah**	26-30
7	Gender based Violence (GBV) and 'New' ICTs in Globalizing India **Dr. Jaya Shrivastava**	31-35

5. Modernity and Tradition Reflected in Markandaya's A Silence of Desire

Assit. Prof. Ravikumar Dhokade
ad Dept. of English, Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad, Dist. Nanded.

A Silence of Desire is a tale of suffering that's a result of the struggle between Sarojini's nal faith and her husband Dandekar's modern concern. The novel also presents India and society as it was or it is, and as it ought to be. What so ever tragic situation arise in the it is esult of British modernism working on Dandekar. India was spiritual, is spiritual and to be spiritual. Sarojini's attempt of faith healing through Swamy is criticized as a ition and Swamy is outcasted but when he goes off, he is wanted aback because spirit- g is useful in the cases of deadly diseases and for the poor who could not afford modern l treatment.

In the novel **A Silence of Desire** Kamala Markandaya has displayed how the man- relationship is regulated by Indian customs, traditions, faith and beliefs. The novel also s the conflict between reality and spirituality, modernism and traditional faith. In the novel. racterization of Dandekar is an objective recording. He represents the class of people who ome under the influence of science and modern technology and yet, could not completely aw om Indianness. Dandekar is divided self. He is Hamletian character who could not right decision and always wavers 'to be or not to be'. He stands for the modern Indian who lives in Indian traditional society and are under the influence of Western materialism. e and technology. He thinks of modern technology, science and everything modern when it ns to his luxurious life. But, at the same time when he finds it concerned to his wife and ld, he refuses to accept modernism and advocates Indian tradition and culture.

Markandaya presents a typical Indian concept of home, having a Tusli plant in the d, a woman worshiping Tusli or always found in a kitchen in the company of vessels, busy usehold. Tulsi symbolizes a Hindu home. Whenever Markandaya wants to present the of Hindu woman, she associates her with Tulsi plant. In Two Virgins Amma and Aunt lu, in **The Nowhere Man** Vasanta are shown worshipping Tulsi and idols of gods. It is the at Indian women are more religious in comparison to Indian men. This may be be

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Dist. Nanded

lack of education. Modern men, contrary to Indian women, are suspicious about their religion and equally about science. Sometimes they believe in their myth, culture and tradition and sometimes they believe in science. There is emerging a class of people who use both science and religion when it concerns to himself. The house where Dandekar lives has in the center a fixed Tulsi plant in the middle of the courtyard and it is crammed into bright and decorative brass. The Tulsi plant is worshipped by Dandekar's wife Sarojini. Dandekar doesn't pray the Tulsi plant. For Dandekar it was merely a plant.

Though Dandekar is modernist, he openly never criticizes 'the old ways of faith' only because he should make use of it when it concerns to him. The Tulsi has become a symbol here. As Indian wives have not been granted freedom to move without their husband's permission, they are stable in the four walls, the plant is also immobile. Both the Tulsi plant and Sarojini are treated as immobile objects by Dandekar. For Dandekar, Sarojini is 'superstitious' and 'fool' also for she believes in faith healing. Dandekar knows "faith and reason don't go together." (87) The relationship between Dandekar and Sarojini has become quiet imbalanced because he is influenced by modernism and science whereas she is traditional and religious. Dandekar however, doesn't dare forsake the faith altogether because he knows Indian social code, culture and tradition keep women chaste. He has developed a dual standard. He has modernistic approach when he faces the world but when it concerns to his wife he has old Indian concepts and vision of wife. A wife should remain within the confines of the house. She should remain within four walls of the house. So for long time Sarojini pleases Dandekar remaining in the house. But, the moment, she transgressed the limit Dandekar is hurt. It is mobility of Sarojini, which enrages and hurts Dandekar. Dandekar associates the image of wife with immobile 'Tulsi' and kitchen. For Dandekar, and a class of people like Dandekar, a wife's presence in the house is characterized by her movements in the kitchen. Sounds emanating from kitchen show a normal life to Dandekar. It is the absence of sounds from the kitchen, which makes Dandekar realize that something was missing. For him, his wife's movements, the noise of cooking wares were part of a live house. There are so many husbands in India who have Dandekar type psyche. They don't like their wives speaking to men friends, in the absence of their husbands, wives are not allowed to go out. They are husband's subjects. This is an impact of male dominate philosophy of **Manusmriti** working on Indian minds and may be called a socio-religious folklore. In marriages also in the form of 'saptapadi' wife promises obedience, binding, devotion, faithfulness, chastity,

duty and cardinal pleasure to her husband. All these things have made Indian male dominant over female class.

The central issue of the novel is the lives of Dandekar and his wife Sarojini. It is a happy home of Dandekar and Sarojini with three children. The happiness of house is disturbed when Sarojini develops a tumor and feels it incurable. She is religious and believes in faith-healing, so she goes to Swamy. But her absenty enrages and hurts Dandekar. He is suspicious about her character. In India, the wives are expected to be loyal and devoted to their husbands. Dandekar's dualism is the main cause of family disturbance. He believes in the modern concept of culture, if it concerns to himself but though it indirectly concerns to his wife and his children he doesn't accept it. He holds conformist views on marriage. He has all praise for Indian woman who never flaunt their beauty before men other than their husbands. And unmarried woman is supposed to remain a virgin. Even after marriage woman should not look at other males. Dandekar thinks –

"a married women didn't have men friends who were not known to the husband." (34)

Regarding the character of wife, Dandekar is ruled by the traditional ideologies which require a wife to be submissive, subordinate and non significant. He thinks that wives should always remain faithful to their husband. Indian women have their classical sisters like Sita in Ramayana, Parvati in **Shankar Purana** who were faithful, virtuous to follow their husbands. Sita bears every kind of suffering in accompanying Rama in his vanvasa (suffering) when he was sentenced to remain fourteen years in the jungle. In such a culture, no marriage is safe unless, in her husband's absence, a wife is locked in a chastity girdle. For Dandekar the image of wife is like mythological Savitri, Parvati, Sita who are in worship as goddesses. This traditional folklore is now in threat because of changing culture. Therefore, there are numbers of divorces now a days. Divorce is an evidence of immorality. The long old ideology, to keep wives locked in the house, to be faithful to their husbands even though their husbands go frankly to prostitutes, even though they beat wives is certainly injustice over women class. This male dominated attitude torture the women class. Indian women have developed tolerance. They are being beaten not by only their husbands but by cruel social systems also.

Outwardly broad-minded modern Dandekar is conservative inwardly. He is conservative in the matter related to his wife, and children. He doesn't question his privilege of going to prostitutes. Regarding sex and love, he has a different opinion. Sex and love are two things for

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhmabad Tq Mukhed Dist Nanded

Dandekar. The more intensely he loves Sarojini, the more frequently he goes to the prostitutes. It is a routine matter for him. But he doesn't reveal it to Sarojini that he goes to prostitutes. In India 'sex' is not the subject of open talk. It is not the part of syllabus in educational institute. As a result, Indian wives don't know how to please their husbands. Therefore Dandekar considers sex and love two different things. He loves his wife and has sex affairs with prostitutes. In some of her novels, Markandaya has given references of prostitution. In **Nectar in a Sieve,** Ira does this business. In **Two Virgins** the hints suggest that Lalitha might have chosen prostitute life. In **A Handful of Rice** Ravi teaches his wife Nalini some of the techniques which he learned from prostitutes. Ravi learns about sex only when he comes to city, and goes to the prostitutes. In **The Golden Honeycomb** a prostitute teaches Rabi how to make it better.

Dandekar, contrary to her, is a modernist, reserved and disloyal husband. Dandekar is not open hearted and hence there cannot be a balanced relationship between himself and his wife. On the other hand, Sarojini also doesn't disclose her activities to her husband, not because she is doing anything immoral or unethical but simply because her husband would not permit her to go ahead with what she considers 'faith'. It is superstition for him, secondly because she was afraid of medical operation When Dandekar finds a photograph in her box, he becomes upset, he doesn't tolerate. No Indian husband tolerates such a photograph found in his wife's purse. Certainly he misunderstands and begins to suspect loyalty of his wife. The presence of a man's photograph with Sarojini shows that she is changing with the time and this change would threaten the stability of his married life. He is so tormented by the thought of Sarojini having a lover, that he calls her "a thrifty whore and denounces her, shameless affair." (71) And criticizes her thinking-

"A soiled woman is no good to any one not even to her children." (72)

Wives get subordinate treatment by their husbands. Husbands are their masters. They don't frankly express their feelings to their husband because husband consider them fool, superstitious. Sarojini knows very well that her going to the Swamy would be called a superstition. She decides better to keep silence. When Dandekar suspects her chastity, she boldly tells her husband that "the man whom I worship as God" (72) cannot be degraded as her lover. Dandekar later comes to know that it was not a lover but her music teacher. Indian, teachers are worshiped as gods.

Dandekar notices that Sarojini is neglecting the family life. Again, the gossip in the office

about the character of wives indirectly creates confusion and doubts in the mind of Dandekar. In order to make sure that she has relationship with someone he spices on her. Dandekar though he pretends to be a modernist, is deeply routed in the Indian traditional view of marriage. He is afraid of not loosing his wife but what troubles him most is that he may be called as a "cuckold." Hindu marriage is a sacrament. In the married life, duty is more important than personal desires and happiness of the partners. If the husband failed to retain his wife, he may be condemned calling impotent. Afraid of this thing, his loyalty to the family degenerates into irresponsibility. He starts visiting prostitutes frequently. He takes leaves from his officer frequently to spy on his wife. If she is found having illicit relations, she disobeys her duty. It would be her unethical r...ion and betrayal of trust. He cares that his wife should not betray him but at the same time he frequently goes to prostitutes. His wife is not allowed to have illicit relations with any other man, at the same time, he has no such restriction. Women are expected to be Pativrata but so many men don't follow Patnivrata. In Markandaya's novel, except prostitutes, all the Indian women follow the prescribed code of conduct. They don't have illicit relations except Kunthi in **Nectar in a Sieve.** They are vegetarian. They go to the temples. They worship the Tulsi plants. They obey their husbands. They are best cook in the kitchen. They don't enjoy freedom, if they try to enjoy, they are either blamed or criticized as Sarojini in this novel or as Lalitha in **Two Virgins** who herself, forsakes the society.

Dandekar fails to disengage Sarojini from Swamy, he advises her to go to the hospital. ...r disease, for him, was normal. But Sarojini has lost her faith in hospitals. She is afraid of medical intervention because her mother and grand-mother died after surgery. It is partly because of her fear and partly because of her superstition – she doesn't believe in hospital treatment. So, for curing the tumour in her womb she turns to Swamy - Swamy was becoming popular for the treatment of diseases. Sarojini is so much under the Swamy's influence, that nothing checks her from going to him - the heat, her children, and her husband's illness. The Swamy has no use of money. Sarojini however, gives him a gold chain even when the economic condition of the family is not very good. The Swamy lives a simple life under a tree. To Harrex S. C. the Swamy, "Symbolizes, as an alternative to modern materialistic way of life, a traditional set of values." (1977: 247)

Sarojini has lost her faith in the hospital because her relatives died in the hospital. When Dandekar fails to persuade Sarojini to go the hospital, he decides to take the help of Rajam to

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

influence Sarojini. Rajam is a cousin of Sarojini. But through conversation with Rajam, to his surprise, Dandekar comes to know that the Swamy and his miraculous tales, herself equally influenced Rajam. Rajam affirms her faith in Swamy. Rajam says that, how Swamy had cured when doctors failed in curing her pains. Rajam doesn't hesitate to suggest Dandekar to get cured from Swamy. She thinks that Dandekar's illness is the result of "the evil eye." Even her aunt Sita was also suffering from the same kind of disease and was cured by a priest. The priest called her disease as, "The evil of her neighbour who coveted the diamond nose – screw to that she wore." (187)

Her classical character is proved to be hindrance to convince Sarojini to go to the hospital. S. John peter Joseph writes –

"Dandekar's attempt to educate his wife fails because Sarojini's roots in the Hindu culture and religion are quite profound. She does not accept anything which goes contrary to her faith. The dining room in the houses is rich with prints of "God and goddesses, singly and in groups, tableaux that showed them holding court in their heavens, or warring, or being miraculously born of earth or the sea." (2004; 126)

The rural setting, the conflict between spirituality and modernity through the characters of Sarojini and Dandekar, the conflict between faith and science representing through Swamy and hospital make the novel interesting.

Works Referred

- Harrex, H. C. 1977. **The English Language Novels on India, 1935-1970**. Calcutta: Writers Workshop.
- Joseph, Margaret P. 1980. **Kamala Markandaya.** New Delhi: Arnold Heinmann.
- Markandaya, Kamala. 1968. **A Silence of Desire**. London: Putnam & Co.
- Markandaya, Kamala. 1969. **The Coffer Dams**. New York: The John Day Company.
- Srivastava, Ramesh. 1998. **The Novels of Kamala Markandaya: A Critical Study.** Amritsar: Gurunanakdev University.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - II April - June - 2019

English / Marathi / Hindi

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

CONTENTS OF ENGLISH

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Depiction of Contemporary Socio-Political Perspectives in Shashi Tharoor's India Shastra: A Critical Study **Santosh S. Karbhari**	1-6
2	Reflection of Partition in the Post-colonial Indian English Novels (Ice Candy Man, Clear Light of the Day, Difficult Daughters) **Shital P. Mendhe**	7-11
3	The Nowhere Man : A Diasporic Study **Assit. Prof. Ravikumar Dhokade**	12-21
4	Portrayal of History and Politics in Shashi Tharoor's The Great Indian Novel : A Critical Study **Dr. Haibatpure S. T.**	22-29
5	Causes for Over Dues in Banking Sector: An Empirical Study **Dr. M. Venkata Subbaiah**	30-33
6	Evolution from Image to Identity of a Muslim Women - A Inquiry **Dr. Aiman Nafis Ahmad**	34-40
7	Extraction of Extractive Products of Fruit Sample of Terminalia Belerica in Hydrochloric Acid, Water and Benzene and Their Spectrochemical Analysis **S. V. Jadhav**	41-46
8	Brackish Water Shrimp Farming Projects Opportunity to Develop Rural Entrepreneurship in Coastal Area of Palghar Taluka **Dr. Jaywant Kashinath Patil**	47-51

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

3. The Nowhere Man : A Diasporic Study

Assit. Prof. Ravikumar Dhokade
Head Dept. of English, Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Dist.Nanded.

In Kamala Markandaya's *The Nowhere Man*, there is a political reason behind Srinivas's uprooted ness. Narayan, Srinivas's father, was a college teacher. His family was suspected to be rioters. Narayan understood that there was no future for his son and so his son. Narayan was sent to England. Before he was sent to England, he married the girl of an advocate who was a neighbour and a rioter against British rule. Vasantha, Srinivas's wife also accompanied him to England.

Vasantha, in this novel is characterized as a devoted Hindu wife. She stands firmly for Hindu beliefs, tradition and culture. Her husband, Srinivas, also follows his own culture, tradition on this alien island. There comes, after Vasantha's death. Mrs. Pickering, a divorcee who tries to invade Indianness from Srinivas's life but Srinivas upto his death lives like a real Hindu.

In this novel, three figures are very interesting from diasporic point of view. The first one is Vasantha, the second her husband Srinivas and the third on their neighbour, Mrs. Fletcher, mother to Fred who lead the riot against black people in London. Of the three, two are Hindus and one is Christain.

Vasantha, in this novel, is a representative character of Indian women's spirit. Living abroad, she is always attached to her culture and her past. Her and her husband's names rings mythological assistance. Vasantha means the earth. The earth according to Hindu mythology is the wife and God Vishnu. Srinivas is one of the thousand names of God Vishnu. In the novel till she is alive, Srinivas's business grows. They purchase their own house; they live happily but after Vasanta dies Srinivas's business declines. Both remain faithful to one another. Vasantha believes that she has nomadic strain in her. She has come from a civilized family. She forces her husband to purchase a house.

"I am tired... of moving from pillar to post. As we were gypsies. It is time we bought a house and settled down. There is no nomadic strain in us, that forces us to wander although it may well manifest in our children if we continue this vagabond existence."

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

When Srinivas asks what is vagabond in moving if the need arises, ... no need. We will buy a house. We, my family, have for generations been accustomed ... a house."(17-18)

Vasantha's been accustomed to family life. For generations they are accustomed to family life. For generations they are accustomed to joint families, for 'Theirs had been, after all, an alliance between families with long established links." (17) Family is a social institution, in the sense it gives primary lessons to fallow, to respect the social life and it teaches to face social problems. It is an element of Indian folklore that no Indian individual lives for his or her own sake only. More to himself / herself, they are devoted to their family. Family is an institution which hand over the elements of folklore to the next generation. And Vasantha, in this novel –

"Vasantha was a Hindu, born and bred in a subtle religion whose concepts, being on the cosmic scale made no concession to puny mankind; a religion that postulated one God, infinite, resplendent with a thousand and different aspect but one: God the creator, preserver, destroyer, union with whom was the supreme purpose and bliss. She found herself accosted by practitioners of a religion that appeared, by contrast, to be positively parochial, riddled with good deeds and childish miracles." (18-19)

Vasanta is represented in the novel as a devoted Hindu. She is proud to be a Hindu. She defends her religion against western criticism. Hindu religion is considered always by western critics as a religion practicing superstition, idol worshipping, and of many gods. She defends her religion considering its universalism. Her religion postulates only one God and not gods. Her God has 'a thousand and different aspects.' His role is of creator, preserver, and destroyer etc. in the eleventh chapter of *Srimad Bhagavad Gita*, Lord Kr8ishna reveals his cosmic shape to Shri Arjuna where he is presented as all in one and one in all. He is the creator, destroyer, preserver and every thing. Here, Vasantha seems advocating Vedic religion, which was free from superstition and having only one God. While she advocates her religion, she also criticizes Christain religion, which is according to her, 'parochial, riddled, with good deeds and childish miracles' she calls Christain religion "excellent for ten-year olds" (P.18) while her religion is thousands years old. Uma Parmeshwaram writes about Vasantha –

"Vasantha does her *puja* and prayers at home. There probably were no Hindu temples in England in 1930s. Judging by the number of temples, *mosques* and *gurudwaras* (there are six *gurudwaras* in Winnipeg) a great many people follow their heritage, religion today." (2000:

188)

Vasantha is happy when she achieves a house in London because on this alien island she has now her own house to live according to her religion. She says –

"At last we have achieved something. A place of our own, where we can live according to our lights although in alien surroundings and our children after us, after then theirs." (20)

This suggests how she is attached to her lights - wisdom of her culture. In these lights - she wants to grow up her children and it will be continued to generations. Rites, rituals, heritage, culture are handed down by generation to generation. Woman class plays an important role in this process. Vasantha is too pleased to share this process. She is enthusiastically ready to be mother in law.

"Vasantha selected it, basing her requirements with an eye to the future when her sons, at this point aged thirteen and fourteen, would be grown up and married. Then the loving mother-in-law would allocate one upper floor of each son and wife, and the ground floor reserved for themselves..." (19)

Vasantha's concept of home is purely Indian – a Hindu joint family where the members of old generation and young generation may live together. Joint-family is a quintessence of traditional Hindu society that is an element of social folklore. The house that she bought has three floors. Vasantha dreams –

"Laxman being the oldest shall, God willing, have the whole first floor for him and his... while Sheshu... God willing, he and his shall have the second floor. Then the three families can live harmoniously under one roof without problems of young and old, such as are rampant in this country." (19)

Vasantha dreams the marriage of her two sons, their wives as her daughters in law and their children all living under one roof in a Hindu joint family. She would be the head of the family because in joint family system the eldest get the prominent share of responsibility, Laxman, being the eldest would have naturally the first floor. Sheshu being the younger would have second floor and the third floor is reserved for parents. It is the parent's job to keep watch on their children. The base floor is the easiest for the said purpose. It is mentioned in the novel that Srinivas's paternal and Vasantha's maternal families were joint-families. Also it has been mentioned that Srinivas's father being eldest, become the head of the family after his grand father's death. This joint family is an element of social folklore.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Srinivas and Vasantha, though living in London were not ready to forget of their past. One could not also. Because the elements of folklore deeply rooted in the hearts of the members of the society don't allow them to accept social change. We find, in the novel, both Srinivas and Vasantha don't give up their religion and culture. Uma Parmeshwarn here writes –

"Srinivas and Vasantha are fairly typical Indian immigrants, carrying Indian immigrants carrying Indian habits, dress and beliefs to an alien land and living peacefully but without in any way assimilating the culture of their adopted country." (2000: 187)

However, to compromise the situation, Srinivas allows decorating his window to Mrs. Pickering with Christmas tree but this also suggests his universalism which his religion taught it him. They used Ito call their house in south Landon '*Chandraprasad*'

"They called their semi-detached *Chandraprasad* after the house in India which Srinivas's grandfather had built and in which they had also lived." (20-21)

Though they are living in an alien culture, they try their level best to keep their Indian identity. As it is observed -

"All groups who come to settle in a strange country have difficulties adjusting to a new way of life. Asians in Britain face particularly a cute problem. Strongly attached to their own religions, languages and customs, they feel that the western culture is a threat to their valves and tradition and so they tend to become isolated. Hostility and social discrimination from the last community further prompt Asians to seek support from their own groups. As they strive to preserve their culture and identity, is becomes harder for them to 'assimilate' – to be accepted as British." (1976, Rpt. London: Commission For racial Equality. 1978)

We see In *The Nowhere Man* Vasantha and Srinivas are too much attached to their culture. Abdullah's protest against British is a cry against 'hostility and racial discrimination from the host community. And this has caused, among the immigrants 'a mood of depression as well as revulsion of feeling against European civilization' (Trivedi, R.D.1996: 681)

This sense of depression comes in one's mind when one lives in an alien culture and when one feels that his /her culture is superior. We see, Vasantha, in the novel calling her religion great and Christian religion as 'parochial' and 'ten-years-olds."

We find, in the novel, the first diasporic generation of Srinivas and Vasantha is faithful to their heritage, loyal to religion but the next generation of their children is not so. Vasantha who grew up in a joint Hindu family, coming in London wanted to keep her home Indian in real

sense. She expects to enjoy her maternal rights as Indian women do, for example to select bride for sons, to nurse the grandsons/granddaughters etc. But Vasantha's dream of maternal right is dwindled when her eldest son Laxman becomes engaged to a girl called Pat who works in a munitions factory in Plymouth. Srinivas and Vasantha receive a letter from Laxman – stating his engagement. Srinivas finds Vasantha distressed. He asks her -

"What would you wish?

"Only to have been able to select."

Replied Vasantha, and leaned against the bolster he had provided,' Since I would have selected the best."

"As this girl may be", Srinivas ventured to say. (26-27)

The selection of Pat by Laxman may be the best. He loves her; he marries her without any consult to her mother. It doesn't mean that Vasantha dislikes Pat. Yet she is upset, the reason is postulated by Srinivas-

"... Since what was upset was not concerned with Pat, but with certain maternal rights which Vasantha had believed were hers." (27)

The second attack Vasantha hears when Laxman asks her not to come to see his newly born child because there was only the one spare bedroom and Pat's parents were staying to tide Pat over.

"What does that matter?" asked Vasantha bewildred. "Is a room essential? I would have slept anywhere. In a corridor, or the kitchen. Just to see the baby." (35)

As a grandmother she wants to see and to nurse her grandson. But this maternal right is violated by Pat's parents and Laxman also fails to recognize his mother's feelings / emotions. After her continued pleas to Laxman an invitation is issued, in the summer, six months ahead, but 'By then Vasantha had developed tuberculosis and clearly, could not go anywhere near a vulnerable infant." (135)

Her tuberculosis and depressed emotions makes her afflicted and in distressed mood she was pulled to her motherland, land of great culture where every mother enfranchise maternal rights, where every son obey their parents, where no parent is undervalued. This is her nostalgic love for her country; which is an element of folklore. It is her dying request to her husband -

"When I am better ... we must return to our country. There is no reason, now that India is free, why we should not. She said painfully, "Is there anything, really, to keep us here any

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

more." (36)

Vasantha was emotionally torn out. She lost her younger son Sheshu in war; second son refused her to franchise her maternal rights. She was living in on alien culture and then she had developed tuberculosis "Towards the end, however, peace returned to Vasantha." The peace was eternal peace which one could not disturb. Vasantha "who in her breath and bones has remained wholly Indian" died. (39) Uma Parmeshwaran comments on Vasantha -

"Vasantha always wears a sari, a nine-yard sari, though most immigrant women seem to be wearing western clothes now a days, judging by the number of fabric and dress stores, a great many women posses a great many salwar suits; saris are not as popular as they once were, and nine-yard saris are seen only on visitors. Srinivas wears 'tight while trousers and a bl... coat." (2000: 187)

Vasantha remained wholly Indian to her last breath. She didn't adopt even British attire. She did her Puja regularly. Remesh Srivastava also has his comment on Vasantha -

"She felt she would look 'ridiculous' with her painted face, and in skirt and stockings. When women in England had their hair bobbed, Vasantha continued to have her long hair in a bun. And she had good reasons too. The lopping off of women's hair could be a British fashion but among traditional Indian women it was done only for widows which blessedly she was not." (1998: 288)

After her death, she is cremated according to Hindu decorum. Srinivas puts her sandalwood box, which she had filled with earth from India and brought with her, and her hair-oil. All bottle half full of Ganges water' in the Thames. The earth she brought from India to London shows her affinity to her land. This is an element of folklore. Srinivas collected her ashes and put them in the Thames, His feelings when he was putting Vasantha's ashes in the river were like these –

Yet, in this moment, he could not keep feeling with Vasantha, who in her breath and bones had remained wholly Indian. She would have liked her remains committed to the currents of an Indian river, though she had scrupulously refrained from such onerous impositions; and now watching her ashes drift away downstream, he wished he could have found some way to avoid consigning them to these alien waters." (39)

Srinivas, in the novel, is a liberal character. He considers any part of the world he lives on is his land. He thinks he belongs to it. Yet he remains Indian throughout his life. At the end of his

life, in the end of the novel, very lately he realizes that he is the *nowhere man*.

"Nowhere, he said to himself, and he scanned the pale anxious eyes which were regarding him for reasons that might drive him out, *a nowhere man looking for nowhere city*." (166)

Behind his uprootedness, there were some political reasons. In this sense politically he is the nowhere man but spiritually he is a complete cultured Indian. How he keeps his Indianness alive is told in the novel.

"There were restraints that he exercised too. He could not bear the smell of meat being cooked. When she cooked these items, as she did when she could afford to, he had to go out, or retreat into the basement, where the smells did not penetrate, although he took care not to do ostentatiously. Consequently she did not realize the extent of his aversion to flesh, though she knew he did not eat it." (57)

After Vasantha died, Srinivas is left only being living at *Chandraprasad'*. He, one day, accidentally meets Mrs. Pickering, a divorcee, whom he invites to share his house. She works in an office. Her earning is not so great, yet, she sometimes affords to non-vegetarian meals, which Srinivas dislikes about the companionship of Mrs. Pickering and Srinivas, Rekha Jha comments –

"After Vasantha's death, Srinivas invites Mrs. Pickering to share his home but does not yield to her non-vegetarianism. His companionship with Mrs. Pickering is based on compassion. (1990: 56)

Mrs. Pickering does not know why Srinivas dislikes meat. Here she fails to understand Srinivas. Srinivas is a religious Hindu. Hindu religion has compassion for all animals. In Markandaya's ***Two Virgins***, Miss Mendoza, a Christain teacher, holds animals are created for human beings. In the same novel, Amma, a devoted religious Hindus criticizes Muslim for being flesh-eaters. No religious Hindu being like Srinivas would like to eat flesh because he has strong dislike for –

"The trade of killing, the absence trade. So classified since medieval times which brought means to the table. And the business of feeding, deprivation, the miseries of farm, market, and slaughterhouse; or persuading themselves that animal flesh did not feel, which was the worst horror of all." (60)

Srinivas follows the principal of "live and let live," (P.60) which is an essence of Hindu

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

religion. This is an element of religious folklore. Rekha Jha writes –

"Hindu philosophy enjoined that when men used animals, they were not to encroach its integrity and be circumspect." (57)

In a high temperature giggle, in his giggle ness also, he speaks of his customs, his gods and his beliefs which are the elements of folklore –

"Besides, kneeling is not our custom. We prostrate ourselves, you know. We throw ourselves at God's feet. The feet are stone. What else could they be? One cannot expect divinity to be made flesh before one's eyes. Whatever you may believe. Besides, flesh would never survive. The devotional needs of mankind, Mr. Platt, are too destructive. Even stone does not last, you know. If you look, you will see the toes are abridged. In older gods the toenails are eroded up to the quick. All done by touch, just fingertips touching." (152)

Even the stone doesn't last how then flesh can last. 'Flesh would never survive' therefore the idols of Gods are made of stones. This is an attempt of Srinivas to defend his religion. These elements of religions folklore have made a permanent home in the mind of Srinivas.

In the novel, Abdullah; a friend of Srinivas also criticizes British. He explains how British considers black inferior, how they discriminate –

"Well, I see the signs, you been in a pub lonely? Know who gets served last, never fail? Why, yours truly. Or coming through customs – you haven't been abroad lately, man, you just do not know. I don't own restaurants for nothing, I learn. The way they look you up and down and harden up - Well, if looks could kill you'd be stone-cold dead and the sheet up over your hairline before you could count to three! (75)

Commenting on the immigrant's situation Vimala Rao in ***Indian Expatriates*** writes –

"One can say that the Indian immigrant's life abroad is much better suited for comic than tragic portrayal... leaving one's country for better prospect is hardly a tragic gesture." (April, 1967. *Journal of Commonwealth*: Vol.X)

Sense of superiority and materialism made the British ruler but they never, either in Asia or in Africa, respected the local elements of folklore. Colour-discrimination is a social folklore of British society. It doesn't mean all the British are one and the same. As Dr. Kenny is in ***Nectar in a Sieve'*** and Helen in ***The Coffer Dams,*** a humanistic character is presented in ***The Nowhere Man*** in the form of Mrs. Fletcher who is good neighbour to Srinivas as well a good Christain. Her son Fred agitates against the black people, who invaded British jobs, as a result he is

unemployed. He once met Srinivas and said -

"You got no right to be living in this country", he said, and thrust his face close to the brown man's. Beery fumes rose from his nostrils. Srinivas stepped back fastidiously. "Why not?" he asked. "You telling me you're English?" asked Fred. "By adoption", Said Srinivas happily. (164-165)

Fred began to quarrel with Srinivas and fell on pavement and rolled into the gutter.

"Get stuck, you fucking ape", he bellowed, and as his rage built up with foul words he channeled it into still more fetid reaches, until a constable arrived, and shared out his disapproval impartially between the two men." (165)

Mrs. Fletcher was upset for her son's behaviour to Srinivas. She thought that "Her name had been dragged in the mud' - Fred used "filthy language'. Mrs. Fletcher, was a devoted Christain. Srinivas was her neighbour. She believes in the Biblical principal of 'love thy neighbour' she decided, "She was a Christain and would do her Christain duty." (165-166) She comes to Srinivas to apologize, she says,

"I have something to say to you! She said to him straightly, raising her eyelids, which seemed to be weighted, and seeing the old calm face, which eased her. "Won't you come in?" he invited. "It can be said here", she said, trembling, her limbs like water weeds somehow upholding her. "It needs to be said, because my son had no call to say what he did. No call at all. You've been a nieghbour to us these many years, Mr. Srinivas, and you've been a good nieghbour, and whatever's bean said you've as much right to be here as any of us there's few as wouldn't be sorry if you were to feel you had to leave because of what our Fred said. And if he has not the decency to apologize." Concluded Mrs. Fletcher, her eyes beginning to flash. "Then his mother is got to do it for him." (166)

Mrs. Fletcher came to apologize Srinivas because her Christianity inspires her to do so. She accepted her son's sin as her own and apologized. In the novel Srinivas becomes a prey to color discrimination. Margaret P. Joseph has a comment on biblical elements used by Markandaya on racial strife and Srinivas's death -

"There is a prophecy of racial strife (all too frequent now), in Mrs. Pickering's thoughts of those "who would not be content as Srinivas had been but could be trusted to raise cain - if cain had not in fact already been raised for cain killed his brother Abel in the Biblical story, and the phrase "to raise cain" could be interpreted literally as well as metaphorically. The novel ends

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

with thought that lack of love for one's fellowmen, lack of faith in the human brotherhood, in the core of the problem." (1980: 75) Metaphorically using such Biblical and Hindu religious elements Markandaya has treated her literature from a folkloristic point of view. The Nowhere Man is a political novel,as far considered by the critics,but I think one should read this novel from folkloristic view also. Better to conclude the chapter on *The Nowhere Man* with a fine remark of Prasad Madhusadan on the novel. He writes-

"The message of ***The Nowhere Man*** is very significant in view of global violence so fatal to humanity. Markandaya denounces racial animosity and persuasively emphasizes the need for racial harmony and global brother hood, for racial fanaticism is a potent menace to human life." (1984:XVIII)

Works Cited

- Markandaya, Kamala. 1972. *The Nowhere Man*. Bombay: Sangam Books.
- Bhatnagar, A. K. 1995. ***Kamala Markandaya: a thematic Study***. New Delhi: Sarup & Sons.
- Foreword to Between Two Cultures: A Study of Relationships Between Generations in the Asian Communities in Britain (1976, Apt. London: Commission For racial Equality. 1978)
- Parmeswaran, Uma. 2000. *Kamala Markandaya - Writers of The Indian Diaspora*. Jaipur: Rawat Publications.
- Trivedi, R. D. 1996. ***History of English Literature***. New Delhi. Vikas Publishing House.
- Srivastava, Ramesh. 1998. *The Novels of Kamala Markandaya: A Critical Study*. Amritsar: Gurnanakdev University.
- Jha, Rekha.1990.***The Novels of Kamala Markandaya and Ruth Jhabvala***. New Delhi: Prestige Books.
- Rao, Vimala. April 1976 *Indian Expatriates*. Journal of Commonwealth Literature. Vol. X. No.3.
- Joseph, Margaret P. 1980. *Kamala Markandaya*. New Delhi: Arnold Heinmann.
- Prasad, Madhusadan. 1984. ***Perspectives on Kamala Markandaya.*** Ghaziabad: Vimal Parakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - 1 Marathi Part - II January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतीय लोकशाहीत जागतिकीकरणाचा कृषीक्षेत्रावरील परिणाम **मारोती सदाशिव कदम**	५९-६४
१५	महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा **डॉ. संजय काळे**	६५-६७
१६	लोकशाही बळकटीकरणात नागरी समाजाची भुमिका **डॉ. संजय काबळे**	६८-७१
१७	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने **प्रा. बालाजी श्रीगीरे**	७२-७४
१८	जम्मू काश्मीर मधील दशतवाद : भारतापुढील एक आव्हान **प्रा. डॉ. दत्ता मा. कुंचेलवाड**	७५-८०
१९	आदिवासी चळवळ आणि स्त्रिया **प्रा. डॉ. डी. के. खोकले**	८१-८४
२०	भारतातील आर्थिक सुधारणा (विशेष संदर्भ १९९१) **डॉ. किशन सोपानराव गायकवाड**	८५-९०
२१	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने **कोटीवाले व्ही. एम.**	९१-९४
२२	१९९१ च्या आर्थिक धोरणातील सुधारणा **डॉ. मिनाक्षी निवृत्तीराव कोंगे**	९५-९८
२३	भारतीय लोकशाहीतील दलित जीवन व जाणिवा **प्रा. डॉ. रामदिनेवार गोविंद शंकरराव**	९९-१०२
२४	दहशतवाद : भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हान **डॉ. संतोष बाबुराव कुऱ्हे**	१०३-१०९
२५	लोकशाही सक्षमीकरणात ग्रंथालयाची भूमिका **प्रा. डॉ. पवार व्ही. बी.**	११०-११२
२६	लोकशाही पुढील आव्हाने **शेंडगे वैभव रामु**	११३-११७

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed.Dist.Nanded

UME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
JANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२५. लोकशाही सक्षमीकरणात ग्रंथालयाची भूमिका

प्रा. डॉ. पवार व्ही. बी.
प्रंथपाल, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रामाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड.

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेत जनतेचा सहभाग महत्वाचा मानला जातो. व्यक्ती स्वातंत्र्याचे अधिकार, प्रौढ मताधिकार इत्यादी मुळे हे शक्य होते. सार्वत्रिक निवडणूकीत शासनात बदल घडवून आणण्याची संधी नागरीकांना प्राप्त होते.

प्राचीन काळात राज्यशाही अस्तित्वात होती. कालांतराने लोकशाही शासनप्रणाली अस्तित्वात आली. लोकशाहीत समाजसुधारणा करणारत्व देहशक्तीपेक्षा आर्थिक आणि शैक्षणिक साधनांचा अवलंब करण्यात येतो आणि या शैक्षणिक साधनाद्वारे लोकजागृतीचे कार्य करण्यासाठी शैक्षणिक व सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या माध्यमातून लोकशाही सक्षम करण्याचे महत्वाचे काम ग्रंथालये करीत असतात म्हणून लोकशाही सक्षमीकरणात ग्रंथालयाची महत्वाची भूमिका असते.

प्राचीन काळापासून संस्कृती जतन करण्याचे एक पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत संस्कृती व ज्ञान हस्तांतरीत करण्याचे काम ग्रंथालयाच्या माध्यमातून होत आलेले आहे. मुद्रणकलेचा शोध लागण्याअगोदर वाचनसाहित्य हस्तलिखित होते व असे ग्रंथ किंवा वाचनसाहित्य ठराविक लोकांची खाजगी मालमत्ता होते. मुद्रणकलेच्या शोधानंतर ज्ञान लिखित स्वरुपात येऊ लागले. लेखन व मुद्रणकलेच्या विकासाने, वाचनसाहित्यातही वाढ होऊ लागली आणि सर्वांसाठी ते उपलब्ध होऊ लागले. कारण वाचनसाहित्य अनेक प्रतींमध्ये निर्माण होऊ लागले. त्याचवेळी शिक्षण, संशोधन आणि लोकशाही विचार या क्रांतीकारक गोष्टींचाही प्रसार होऊ लागला. वाचन साहित्याच्या माध्यमातून आपले समाजाप्रती व देशासाठी असणारे कर्तव्याची जाणीव व आपले मुलभूत अधिकार यांची माहिती समाजातील तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचण्याचे कार्य ग्रंथालये करीत असतात.

वाचनाचे महत्व

प्राचीन काळात विचार व संस्कृतीविषयक ज्ञान अदान-प्रदान करण्यासाठी मौखिक साधनांचा वापर होत असे. परंतू असे ज्ञान कालांतराने विस्मरण होऊन कमी-कमी होत असे. परंतू आजमात्र लिखित आणि दृकश्राव्य माध्यमातून कायम स्वरुपात साठवून ठेवण्याचे कार्य ग्रंथालय करीत असतात.

आजच्या डिजिटल युगामध्ये कोणत्याही विषयांची माहिती आपणास एका क्षणात उपलब्ध होत असली तरी सदरील ज्ञान विस्तारीत स्वरुपात मिळण्यासाठी ग्रंथ व ग्रंथालयाशिवाय पर्याय नाही. लहान-थोर, गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष, जातपात असा कोणताही भेदभाव न करता ग्रंथालये समाजात परस्पर बंधूभाव वाढवून एका अर्थाने लोकशाही सक्षम करण्याचे कार्य करीत आहेत.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

लोकांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून शैक्षणिक ग्रंथालये व सार्वजनिक वाचनालयाच्या माध्यमातून ग्रंथप्रदर्शने, ग्रंथदिंडी, ग्रंथसप्ताह, वाचक मेळावे असे विविध कार्यक्रम साजरे केले जातात. या विविध उपक्रमामुळे समाजात जनजागृती होऊन वाचनाविषयी आवड निर्माण होते.

सामाजिक संस्था

लोकशाही सक्षमीकरणासाठी ग्रंथालये ही एक सामाजिक संस्था म्हणून कार्य करीत असते. मानव म्हणजे एकमेकांशी सहकार्याने राहणाऱ्या व्यक्तींचा समूह असतो. यातील व्यक्ती एकत्रितपणे एकमेकांसाठी काही गोष्टी करीत असतात. त्यासाठी सर्वमान्य नियमांचा स्वीकार करून सर्वांचा फायदा करून दिला जातो. यात समाजातील सर्व घटकांशी, समाजव्यवस्थेत निर्माण केलेली एक संस्था म्हणून ग्रंथालय, शैक्षणिक, संशोधन, राजकीय, औद्योगिक व सांस्कृतिक अशी महत्त्वाची कर्तव्ये पार पाडत असतात. ग्रंथालय ही प्राचीन सामाजिक संस्था असून तिला मोठा इतिहास आहे आणि ती मानवसंस्कृतीशी संबंधित आहे. ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथपाल हे ग्रंथालयाचे तीन प्रमुख घटक होत. प्राचीन काळात ईजिप्त व सिरिया व बाबिलोन येथे शिलालेखरूपाने ग्रंथ असत. त्यात पुढे हस्तलिखित ग्रंथाची व नंतर मुद्रित ग्रंथाची भर पडली. आधुनिक ग्रंथालयात ग्रंथाबरोबर नियतकालिके, हस्तलिखिते, नकाशे, छायाचित्रे, शिलालेख आणि तिकिटे, ध्वनिमुद्रिका, सूक्ष्मपट, ध्वनिचित्रफिती, फलके इ. प्रकारचे दृकश्राव्य व पाठ्यसाहित्य संग्रहीत केले जाते.

आधुनिक युगात ग्रंथ सुलभ झाल्यामुळे ग्रंथालयाच्या कार्याची व्याप्ती वाढली आहे. वाचकांना ग्रंथांचा अधिकाधिक उपयोग करून देऊन ज्ञानाचा प्रसार समाजात कसा करता येईल. वाचकांशी आपुलकीने वागून त्यांच्या जिज्ञासा गरजा तत्परतेने कशा पूर्ण करता येतील. जिज्ञासूंना यथायोग्य मार्गदर्शन करून ज्ञान, मनोरंजन तसेच नागरिकत्वाची व सुसंस्कृतपणाची जाणीव त्यांच्यात कशी वाढेल, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सुसंपन्न कसे होईल व पर्यायाने लोकशाही सक्षम कशी होईल यासाठी ग्रंथालयातून प्रयत्न होत असतात.

ग्रंथ, ग्रंथालयाचे प्रकार व लोकशाही सक्षमीकरण

ग्रंथालयाचे विविध प्रकार पाहावयास मिळतात या सर्वच ग्रंथालयाचा लोकशाही सक्षम करण्यासाठी सहभाग असतो. यामध्ये बालकांसाठी ग्रंथालये, अंधांसाठी ग्रंथालये, रुग्णालयातील ग्रंथालये, तुरुंगातील ग्रंथालये, वृत्तपत्रकचेरीतील ग्रंथालये याच बरोबर सार्वजनिक व शैक्षणिक ग्रंथालयातून समाजातील शेवटच्या घटकांपर्यंत ज्ञान देण्याचे कार्य करीत सर्व ग्रंथालये आपापल्या पद्धतीने करीत असतात व या ज्ञानार्जनातून समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ज्ञान संपादन करीत असतो व लोकशाही सक्षम करण्यासाठी मदत करीत असतो.

मानवनिर्मित इतर कोणत्याही गोष्टी चिरंतन किंवा शाश्वत नाहीत. कारण संरक्षणीय वस्तू म्हणजे स्मारके ढासळतात, संस्कृती लुप्त व कालबाह्य होऊन नाहीशा होतात. अंधकाराचे युग काही सुरू होते, पण त्यानंतर नव्या जाती, जमाती व त्यांच्या संस्कृती उदयास येतात. त्याही कधी काळानेच नष्ट होणाऱ्या असतात. परंतु ज्ञान जगातील 'ग्रंथ' मात्र या साऱ्या गोष्टींचे

साक्षीदार बनून चिरंतन होतात, चिरकाल टिकून ताजे व टवटवीत राहतात आणि काही शतकापूर्वीच मृत झालेल्या व्यक्तीच्या हृदयातील विचार व ज्ञान आजच्या जीवित व्यक्तीच्या हृदयापर्यंत पोचवित राहतात.

आजच्या आधुनिक (डिजिटल) जगात माहिती मिळविण्यासाठी अनेक साधने उपलब्ध असले तरी विस्तारित ज्ञान मिळविण्यासाठी लिखित साहित्याकडे वाचकांचा कल असतो. म्हणून लोकशाही सक्षम करण्यासाठी ग्रंथालयाचे महत्व अनन्य साधारण असे आहे.

संदर्भ

१. नरगुंदे रेवती, ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन २००२.
२. https://mr.m.wikipedia.org
३. देशमुख पी.आर., ग्रंथालय माहिती सेवा, अमरावती, मंगेश प्रकाशन, १९९२
४. पवार, एस.पी., ग्रंथालय व माहितीशास्त्र, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, २००२.
५. भागवत, श.गं., ग्रंथालय व्यवस्थापन, पुणे २००३.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Shirur Tajband / Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Dr. D. M. Kale

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY

HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - VII Issue - I September - February - 2018-19

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed

Journal No. 47026

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 6.112

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asstt. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),

M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL

Swami Vivekanand Mahavidyalaya

Mukramabad Tq.Mukhed.Dist Nanded

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "IDEAL". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL GENIUS - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 6.112 (www.sjifactor.com)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nand

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science,
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat.
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarad University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VII, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2018-19
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.112 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Cash to Cashless Economy Opportunities and Challenges of Digitization **Ku. Sneha Kishor Katke**	1-7
2	A Review: Economic Impacts of Plant Diseases Near Umarkhed and Allied Regions **Kadam M. B.** **Anasane P. Y.** **Jadhav P. D.**	8-10
3	Digital Banking in India **Prof. Prashant S. Vairalkar** **Prof. Suresh D. Gawali**	11-19
4	Impacts of Demonetization on Indian Economy **Dr. Kirtankar R. V.**	20-24
5	The Study of Impact of Cashless Economy on Banking Sector **Kamlesh P. Thote**	25-30
6	Digitization and its Impact on Consumerand Cashless Economy **Prof. Sagar F. Jadhav** **Dr. Devendra N. Vyas**	31-37
7	Cashless Banking in India: Challenges and Benefits **Dr. Pawan R. Naik**	38-43
8	Indian Economy: Cashless Era **Vishwanth Pandurang Hissal**	44-48
9	Recent Scenario of Cashless Economy **Dr. P. Y. Nangre**	49-53
10	Steps towards Cashless Economy in India **Dr. T. M. Gurnule**	54-58
11	Digital India Initiative: Opportunities & Challenges **Dr. Yogesh L. Patinge**	59-62
12	The Impacts of Information Technology in a Cashless Economy in India (Special Context to Banking Sector) **Dr. Rupa Z. Gupta**	63-66

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VII, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2018-19
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.112 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Cashless Economy - Issues and Challenges **Anup G. Sharma**	67-71
14	Opportunities and Challenges of Digitization in India **Dr. Arun G. Harne**	72-77
15	Impact of Cashless Economy on the Area of Banking and Finance **Dr. Anand Dattatray Bhosle**	78-81
16	Social and Economic Implications of Digitization in Banks **Dr. Dinesh Prabhakarrao Bele**	82-87
17	Impact of Cashless Economy on the Banking and Finance Sector in India **Dr. Nakul A. Deshmukh**	88-93
18	Challenges and Opportunities of Digitization **Pondal Nandu N.** **Ashok D. Kalam**	94-98
19	New Approach and System to make Mobile Banking Popular in India **Dr. R. B. Deshmukh** **Dr. Shailendrasingh V. Dikit**	99-104
20	A Study of Social and Ecological Implication of Digitision **Mr. Deosarkar Dhanaraj D.**	105-109
21	A Step towards Cashless Economy **Ladda Poonam Bhagvandas**	110-114
22	Digitalisation and Indian Tourism: An overview **Dr. Ritesh Bajranglal Vyas**	115-118
23	Importance of Digitalization and Challenges for Digitalization in Rural area of Maharashtra State **Prof. Deshmukh Rupesh Lakshmanrao**	119-124
24	The Role of Electronic Banking in India **Prof. A. V. Sakhare** **Prof. Dr. P. B. Kharat**	125-126
25	The Role of Electronic Banking in India **Dr. Yogesh S. Ingale**	127-134

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VII ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2018-19
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.112 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	[illegible]	पृष्ठ क्र.
१	[illegible] [illegible]	१-४
२	[illegible] डॉ. [illegible]	५-८

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VII, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2018-19
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.112 (www.sjifactor.com)

२. कबड्डीचा इतिहास व विकास आणि मराठवाड्यातील उगम

डॉ. दिलीप मोहनराव काळे
संचालक, शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्याल, मुक्रमाबाद.

प्रस्तावना

शारीरिक शिक्षण ही ज्ञानशाखा प्रशिक्षण आणि मनुष्यबळ विकासाकडे अलीकडे विशेष लक्ष देत आहे. कारण पारंपरिक देशी खेळामध्ये सुद्धा आधुनिक पद्धतीने प्रशिक्षण देण्यावर भर दिला जात आहे. संगणकाचा उपयोग करून खेळाडूंच्या कामगिरीचा तपशील त्यामध्ये नोंदवून त्यांच्यामध्ये झालेल्या सुधारणा व त्यांची वाढलेली गुणवत्ता याबाबत शास्त्रीयपणे अभ्यास करावा लागतो. या प्रकारच्या अभ्यासात भूत, वर्तमान आणि भविष्यकाळ या तीन्ही संदर्भात त्या प्रदेशातील खेळाची परंपरा, वर्तमान समस्या आणि भविष्यकालीन व्यूहरचना या दृष्टिने मांडणी करावी लागते. अशाली मांडणी करताना करावयाचे प्रयत्न हे प्रगत आणि आधुनिक प्रशिक्षण प्रणालीवर आधारलेले आहेत. कबड्डीसारख्या खेळाचा विकास हा सर्वांगिण दृष्टिने व्हावा म्हणून अलीकडे सूर्यनमस्कार, दोरीवरच्या उड्या इत्यादी पूरक व्यायाम खेळाडूंना दिले जात आहेत व त्यांच्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

इतिहास व विकास

कुठल्याही खेळाचा इतिहास हा त्या देशातील भौगोलिक व सांस्कृतिक परंपरेमध्ये रुजलेला असतो. प्रा. डोनाल्ड च्यू यांच्या मते, 'खेळाचा इतिहास हा गतकालीन मानवतेचा इतिहास असतो. महत्त्वाच्या व वैशिष्ट्यपूर्ण बदलाची त्यात नोंद घेतली जाते. एखाद्या घटनेचा वा घटनाक्रमाचा त्यात आढाव घेतला जातो.'[१] त्यामुळे कबड्डी या देशीय खेळाचा इतिहास अभ्यासताना त्यामागील बदलांची पार्श्वभूमी लक्षात घेतली पाहिजे.

डॉ. लक्ष्मीकांत पांड्ये यांच्या मते, 'कबड्डी हा प्रागैतिहासिक काळापासून प्रचलित खेळ आहे. प्राचीन भारतीय भित्तिचित्रांमध्ये दोन गटातील खेळाडू एक दुसऱ्यावर आक्रमण किंवा चढाई करत असल्याची चित्रे सापडतात.'[२] याचा अर्थ कबड्डी हा खेळ भारतीय संस्कृतीप्रमाणेच अतिप्राचीन आहे. या खेळाचे स्वरूप हे कदाचित आजच्यासारखे प्रगत नसेल; परंतु या खेळाचा प्राचीन पुरावा या नात्याने प्रस्तुत चित्राकडे पाहिले पाहिजे.[३] अशाप्रकारे या खेळाची पाळेमुळे ही भारतीय परंपरेतही सापडतात. म्हणजे हा खेळ निश्चितच येथील मातीमध्ये रुजलेला आहे, यामध्ये तिळमात्र शंका नाही. प्रागैतिहासिक काळापासून जन्मलेला हा खेळ आता इतिहासाची विविध वळणे घेऊन वर्तमान काळामध्ये अधिक प्रगत स्वरूपात उदयास आला आहे.[४] हे येथे प्रामुख्याने नमूद केले पाहिजे. या खेळाचे वर्तमानरूप हे ऐतिहासिक प्रक्रियेतून विकसित झाले आहे, हे येथे नमूद केले पाहिजे. कुठल्याही शिक्षणाचे यश हे पोषक वातावरण निर्मितीवर अवलंबून असते.[५] याचा अर्थ असा की,

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

VOLUME - VII, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2018-19
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.112 (www.sjifactor.com)

त्या-त्या कालखंडामध्ये कबड्डीचे यश हे सभोवतीच्या प्रोत्साहित करणाऱ्या वातावरणावर अवलंबून होते, हे येथे प्रामुख्याने नमूद केले पाहिजे. प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहास त्यास अपवाद नाही.

मराठी शब्दकोशामध्ये हू तू तू या शब्दाचा अर्थ एक खेळ ज्यामध्ये खेळणारा हू तू तू हू तू तू असे तोंडाने म्हणत असतो.[६] कबड्डी हा खेळ हूतूतू या दुसऱ्या नावानेही ज्ञात आहे. त्याची ही दोन्ही रूपे भारतीय आहेत; परंतु अलीकडे कबड्डी हेच नाव प्रचलित आहे. कबड्डीचा इतिहास हा त्यातील मौलिक बदल, नियमावली, त्यातील स्थानिक व प्रादेशिक विशेषतांचा इतिहास होय. या खेळाचे स्वरूप भारतासारख्या खंडप्राय बहुसांस्कृतिक देशात काही प्रमाणात भिन्न असले तरी त्याचा आत्मा मात्र भारतीय आहे. त्यामुळे या खेळाची कबड्डी हूतूतू ही नावे भिन्न असली तरी त्याचे वैशिष्ट्य मात्र समान आहेत.[७] खेळाच्या इतिहासाबाबत प्रा. डोनाल्ड च्यू यांनी मांडलेले प्रमेय या अभ्यासालाही पूरक व उपयुक्त ठरते हे येथे विसरता कामा नये. त्यामुळे या इतिहासाची बैठक स्पष्ट होऊ शकते.[८] कबड्डी या खेळाचे वेगळेपण लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यांचे सांघिक रूप हे त्यांचे खरे वैशिष्ट्य आहे. सामुदायिक सहभगातून शक्तीचे संवर्धन होते आणि त्यातून जीवनातील चढउतार, यश-अपयश तसेच चढाई आणि माघार व पुनश्च आक्रमण हे मानवी जीवन व्यवहाराचे तत्व या खेळातूनही प्रकट होते.[९] क्रमाक्रमाने अनेक बदल होत गेले व त्यातून या खेळास अधिक प्रगत रूप प्राप्त होत गेल्याचे दिसून येते.

मराठवाड्यात उगम

शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास अभ्यासताना या शास्त्राचे सिध्दांत समजून घेतले पाहिजेत. सिध्दांत म्हणजे काय हे समजून सांगताना डॉ. कमलेश म्हणतात, सिध्दांत म्हणजे असे मौलिक विचार असतात की, ज्यावर तत्त्वज्ञानाची भिस्त अवलंबून असते. त्यातील सत्ये ही सिध्द केलेली असतात. तसेच ही सत्ये अवलोकन आणि विश्लेषणातून कसोटीवर घासून घेतलेली असतात.[१०]

मराठवाडा ही संताची भूमी होय या भूमीमध्ये सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव या घराण्यांनी राज्य केले. यापैकी सातवाहन काळ हा इ.स. च्या प्रारंभी ३५० वर्षाचा काळ होता या काळात ३० राजांनी राज्य केले. कला, साहित्य, क्रिडा व संस्कृती या दृष्टीने या काळात सर्वांगीन विकास झाला.[११] सातवाहन काळामध्ये या प्रदेशातील खेळ व मनोरंजनाचे वर्णन हालाच्या गाथा सप्तशती व गुणाढ्याच्या बृहतकथामध्ये झाले आहे.[१२]

सातवाहान काळामध्ये दक्षिण पथावर पहिले सुवर्णयुग अवतरले. त्यानंतर देवगिरीच्या यादवांनी या प्रदेशावर दहाव्या शतकांमध्ये राष्ट्रकुटाच्या अस्तानंतर राज्य केले. यादवकालीन लोकजीवनाचे चित्र महानुभाव पंथाचे प्रवक्ते श्री चंद्रधरस्वामी व गीतेचे भाष्यकार संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर यांच्या साहित्यामध्ये प्रकटले आहे.[१३] ज्ञानेश्वरीतील रचनातून कृषी, लोकसाहित्य आणि लोकरंजनाचेही दर्शन घडते.[६८] या काळापासून या भागामध्ये कबड्डी हा खेळ प्रचलित असावा.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

VOLUME - VII, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2018-19
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.112 (www.sjifactor.com)

संतसाहित्यामध्ये विविध प्रकारचे दाखले देताना कबड्डीचे संदर्भ येतात. त्यामध्ये प्रथम क्रम लागतो तुकारामांचा. त्यांनी लिहिलेल्या गाथेमध्ये अनेक मौलिक अभंग आहेत. त्यातून तत्कालीन समाजाचे जिवंत चित्रण उमटले आहे. क्रीडा ज्ञानकोशामध्ये सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांनी म्हटले आहे 'संत तुकारामांनी आपल्या अभंगात या खेळाचा उल्लेख हमामा, हुंबरी, हुतूतू अशा शब्दांनी केला आहे'[१४] संत तुकारामांप्रमाणेच नामदेव, रामदास, एकनाथ यांच्या रचनातून या खेळाची मोगलांच्या अस्मानी सुल्तानी आक्रमणाशी स्थापना करतांना शिवरायांनी महाराष्ट्राच्या भौगोलिक परिस्थितीचा लाभ घेऊन गनिमी काव्याचे तंत्र विकसित केले.[१५] हुतुतू या खेळातील चढाई, आक्रमण व शत्रूपक्षावर मात करण्याची जिद्द हे गुण स्वराज्याच्या स्थापनेतील अत्यंत पोषक ठरले. या खेळाचे संदर्भ सापडतात. कबड्डी या खेळाचा जन्म प्राचीन काळात झाला असला तरी त्याचा खरा विकास मध्ययुगात झाला आहे.

संस्कृती व स्वसंरक्षण

या खेळातील गतिमानता, त्यातील संघर्ष, आणि आक्रमण हे गुणमध्ययुगात लोकांमध्ये स्वधर्म, स्वभाषा व स्वसंस्कृती यांच्या रक्षणासाठी अत्यंत पोषक ठरले आहे. डॉ. कमलेश म्हणतात, 'मध्ययुगात प्रथम कुस्ती या खेळाला महत्व होते. कुस्तीमुळे बलसंवर्धन होत असे. तसेच शक्तीचे प्रदर्शनही केले जात असे. कुस्तीच्या दंगली मोठ्या प्रमाणावर आयोजित केल्या जात असे. आखाड्यातून व फडातून प्रशिक्षणही दिले जात असे.'[१६] कुस्तीमधील या प्रकारच्या सामर्थ्याचा उपयोग कबड्डीसारख्या मैदानी खेळात आक्रमण करून परत येण्याच्या प्रक्रियेतून प्रकट होतो. ज्याठिकाणी कुस्तीचा विकास चांगल्या पध्दतीने झाला. त्याठिकाणी पुढे चालून कबड्डीचाही विकास झाला. असे सूत्र मानता येईल. राजपूत हे पराक्रमी, लढवय्ये आणि आक्रमक योध्दे म्हणून ओळखले जात असे. महाराष्ट्रात आलेले भोसले हे शिसोदीया वंशातील होते. त्यांनी राजपूतांची परंपरा पुढे चालविली. अशा प्रकारे राजपूत आणि मराठा या काळात मुघलांशी लढण्यासाठी शक्तीची उपासना करणे आणि सांघिक भावना टिकवून ठेवणे या दोन बाबी अत्यंत महत्त्वाच्या होत्या. कुस्ती आणि कबड्डी या दोन माध्यमांतून हे दोन्ही हेतू साध्य होत असत. त्यामुळे मध्ययुगात मराठा काळात कबड्डीच्या विकासाला चांगली सुवर्णसंधी प्राप्त झाली. पुढे चालून पेशवाईपर्यंत आणि ब्रिटिश काळातसुध्दा कबड्डीच्या विकासाचे हेच ध्येय होते, असे आपणास नमूद करावे लागेल.

याचा अर्थ असा की छत्रपती शिवाजी महाराजांच्यापूर्वी तसेच त्यांच्या स्वराज्यातही हा खेळ खेळला जात होता. संबंध महाराष्ट्राला या कालखंडात संतांनी बलोपासनेचे धडे दिले.[१७] परंतु मराठवाडा प्रदेश मात्र अल्लाउद्दीन खिलजीच्या १२९४ सालच्या यादवावरील स्वारीपासून परकीय अंमलाखाली राहिला. त्यामुळे ७०० वर्षांचा अंधार या प्रदेशात राहिला. या काळात या प्रदेशावर चौफेर सांस्कृतिक आक्रमण झाले.

समारोप

कबड्डी खेळामध्ये शक्ती व युक्ती यांचा संगम असतो. त्यामधील विविध डावपेच हे प्रशिक्षणास वरदान ठरतात. कबड्डीतील डावपेच व क्षेत्ररक्षणाबाबत जर्दे म्हणतात, या खेळात बचाव करणाऱ्या संघातील खेळाडूंनी चढाईपटूस न पकडता फक्त क्रीडांगणातच राहून चकवण्याचा प्रयत्न करावा व चढाईपटूने मात्र फक्त कबड्डीमधील फक्त लाथ मारून गडी बाद करण्याचा प्रयत्न करावा मात्र दम चालू ठेवणे आवश्यक असते. असे डावपेच आखण्यासाठी सराव व शिबिरांच्या द्वारे योग्य धडे दिले जातात. पूरक व्यायामामुळे कबड्डी खेळाडूंची क्षमता वाढीस लागते. सूर्यनमस्कार, प्राणायाम तसेच दोरीवरच्या उड्या

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

व धावण्याचा सराव केल्यास खेळाडू अधिक चपळ व गतिमान बनतात. प्रत्येक खेळाडूने शारीरिक क्षमतेचे प्रशिक्षण सुरू करतेवेळी शारीरिक हालचालीमध्ये दम व ताकद या मुलभूत गोष्टी वाढविण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे. त्यानंतर या मुलभूत गोष्टींचा विकास झाल्यानंतर शरीरातील अवयवांची समन्वयता लवचिकता व वेग त्याचबरोबर खेळातील कौशल्याची प्रगती साधली पाहिजे. पूरक व्यायामाद्वारे कबड्डी खेळाडूंची क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१. Chu Donald, Dimensions of soprt studies , Jons wiley & Sons; New York, 1982, p. 46
२. पांडेय लक्ष्मीकांत, भारतीय खेलों की मीमांसा, मेट्रोपॉलिटीन बुक कं., १९८२, पृ.६१
३. किता, पृष्ठ ६१
४. किता, पृष्ठ ६१
५. जैन सचिन, क्रिएटिंग एन्व्हायर्नमेंट ऑफ लर्निंग, योजना, जून २००९, पृष्ठ ३०-३१
६. अग्निहोत्री डी.एच., अभिनव मराठी शब्दकोश, भाग-५, व्हिनस प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृष्ठ ३०३
७. किता, पृष्ठ ४०३
८. Chu Donald, Opcit, p. 10
९. पांडेय लक्ष्मीकात, उपरोक्त, पृष्ठ ६१
१०. कमलेश एम.एल, शारीरिक शिक्षणाचे सिध्दांत व इतिहास, (हिंदी), फ्रेन्डस पब्लीकेशन,नवी दिल्ली, २००४, पृष्ठ ३४
११. मोखंर्चीकर आर. एम सिटी ऑफ स्टेटस पैठण, अजेय नवी दिल्ली पृ. ८
१२. रानडे प.वि., पैठणचे सातवाहन राजपूत मराठवाडा विद्यापीठ १९७६ पृ. १४ .
१३. देशपांडे ब्रम्हानंद, यादवकालीन संदर्भ औरंगाबाद ७५ पृ. ८.
१४. किता, पृ. १०
१५. वांगवाड व्यंकटेश व तिवारी शरद, शारीरिक शिक्षण मापन व मूल्यमापन, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००६ ,पृ. ४४०
१६. सेन एम पी मराठा दारफेअर पृ. १८
१७. कमलेश एम.एल., उपरोक्त, पृष्ठ २१३
१८. किता, पृष्ठ २१२
१९. पांमगारकर ल.रा. संदर्भ संजीवनी प्रस्तावना पृ. ४

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist.Nanded

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

Special Issue
February 2018

Jawahar Education Society's

Vaidyanath Collage Parli-vaijnath, Dist.Beed (Maharashtra)

Reaccredited by NAAC with 'B' Grade (CGPA2.53)

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

National Seminar on

Disaster Management

3rd Feb. 2018

Organized By

Department of Public Administration & Geography

Chief Editor

Dr. Ippar R.K.

Principal & Senate Member,Dr. BAMU, Aurangabad

Editor

Dr. J.B. Kangane

Head, Department of Public Administration

Dr. V.L. Phad

Head, Dept.Of Geography

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Referance Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

नगरपालिकेतील आपत्ती व्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग व जनजागृती
ु. एल. इंगळे & प्रा. एस.एन. कदम , परळी (वै.) || 163

लच्या उपसागरास मिळणाऱ्या नदयांचे वर्गीकरण
साळ एस.जी. & कांबळे जयानंद राम, बनसारोळा || 165

त्ती व्यवस्थापन आणि प्रशासनाची भुमिका
डे संगिता गुलाबराव, जि.बीड || 167

पत्ती व्यवस्थापनात शासकीय यंत्रणेची भुमिका
संतोश बाबुराव कु-हे, जि. परभणी || 170

पत्ती व्यवस्थापनातील लोकसहभाग
ऊहाने बळीराम शिवाजी, औसा || 173

त्ती व्यवस्थापनात प्रशासनाची भूमिका आणि आव्हाने
. एस. लोखंडे, परभणी || 175

व निर्मिती आपत्तीची कारणे परिणाम आणि उपाय
ठा शदर लोमटे, अंबाजोगाई || 177

क बाजारपेठेचे व्यवस्थापन : जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणेपुढील आव्हान
प्रविण लोणारकर, परभणी || 179

व निर्मित आपत्ती : संप व टाळेबंदी
म.डी. कच्छवे ,जि.परभणी || 183

कळ आपत्तीचे स्वरूप व व्यवस्थापन
नादळे आर.बी., जि.नांदेड || 185

निर्मित आपत्ती आणि लोकसंख्या वाढ: कारणे, परिणाम आणि उपाय
वसंत पांडुरंग सरवदे, जि. परभणी || 188

ी व्यवस्थापन: लोकसहभाग व जनजागृती
तराम पी. मुंढे, जि. लातूर || 190

र्गिक अपत्ती व्यवस्थापन व उपाय एक भौगोलीक अभ्यास"
राठोड सुर्यकांत लालचंद, जि. उस्मानाबाद || 194

कामगाराने नोकरी करणे आवश्यक हुकूम कामगाराने मानला नाही तर मालक कामगाराला नोकरीवरुन काढण्याचा प्रयत्न करतो. त्यातूनच संपाची कार्यवाही उद्‌भवू शकते.

टाळेबंदी म्हणजे कामगार आणि कारखानदार यांच्यातील व्यवस्थापन, संबंध बिघडण्याची अंतिम व्यवस्था होय. कारखाना बंद करुन टाळेबंदी ही मालक वर्गाकडून होत असते. संप कामगार वर्गाकडून आपल्या मागण्या मान्य करुन घेण्यासाठी होत असतो त्या संपाच्या निरनिराळ्या अवस्था असतात मालकावर कारखान्यातील उत्पादन बंद झाल्याने होणाऱ्या नुकसानात वाढ होवू नये म्हणून मालक पुर्वसूचना देवून टाळेबंदी करतात.

सारांश :

मालक व कामगार यांचा संघर्ष सुरु झाल्यानंतर सामाजिक हितासाठी शासनाला मध्यस्थी करणे भाग पडते. संप व टाळेबंदी यामुळे सार्वजनिक सुरक्षितता, शांतता व सुव्यवस्था यांचा प्रश्न निर्माण होतो. सार्वजनिक हित लक्षात घेऊन शासन विविध प्रकारे कारवाई करते. मालक व कामगार यांनी एकत्र येवून आपापसात चर्चा करुन प्रश्न सोडवणे अधिक सोयीस्कर ठरते. धर्म जात, भाषा, राजकारण, नेतृत्वाची अभिलाषा, मालकाची फोडाफोडी धोरणे, यामुळे मालक व मजूर तंटा आणि त्यातून निर्माण होणारी संप व टाळेबंदी हा आधुनिक जीवनाचा अविभाज्य घटक बनलेला आहे.आज बाजारात स्पर्धा इतकी जीवघेणी झाली आहे. की, संपामुळे वस्तुंच्या उपलब्धतेवर काहीही परिणाम होत नाही वस्तूची टंचाई झाल्यास व्यापारी परदेशातुन वस्तु आणतात.

संप आणि टाळेबंदी परस्परावर अवलंबून आहेत. संपाला आज लोकशाहीमध्ये कायदेशिर मान्यता मिळालेली आहे. टाळेबंदीमुळे कामगारांचे अगणित नुकसान होऊ शकते.सार्वजनिक क्षेत्राच्या तुलनेत खाजगी नुकसानीचे प्रमाण जास्त असते. संप किंवा टाळेबंदी हे औद्योगिक संघर्ष म्हणजे एक आपत्ती होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) प्रा. ए.पी.चौधरी & इतर : आपत्ती व्यवस्थापन, प्रशांत पब्लीकेशन, जळगाव

२) डॉ.के.यू. घोरमोडे : आपत्ती व्यवस्थापन , विद्या प्रकाशन नागपूर

३) लोकराज्य ऑक्टोबर २००५, स्प्टेंबर २००८

४) आपत्ती विशेषांक २०१० - २०११

□□□

62

दुष्काळ आपत्तीचे स्वरूप व व्यवस्थापन

प्रा.डॉ.गादळे आर.बी.,
सहा.प्राध्यापक भूगोल,
संलग्नित–स्वा.रा.ती.म.वि., स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना :

दुष्काळ ही महाभयानक नैसर्गिक आपत्ती आहे. त्या दुष्काळी परिस्थितीचे स्वरूप तीव्र किंवा सौम्य प्रकारचे असू शकते. सामान्यपणे ज्या प्रदेशात वार्षिक सरासरी पाऊस मानाच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडतो, त्या प्रदेशात दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. पावसाचे प्रमाण अतिशय कमी म्हणजे २० ते ३० टक्केपर्यंत किंवा त्यापेक्षा कमी असेल तर दुष्काळाचा फटका जबरदस्त असतो. भारतामध्ये अनेक वेळा अनेक ठिकाणी दुष्काळ पडून मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी झालेली आहे. गुजरातसारख्या राज्यात दुष्काळामुळे लाखो लोकांची हानी झालेली आहे. १९७१ च्या सुमारास ओरिसा, आंध्र आणि पश्चिम बंगालमध्ये दुष्काळी परिस्थितीत सुमारे ५० दशलक्ष लोक संकटात ओढवले गेले.

दुष्काळ किंवा अवर्षण ही पर्यावरणातील वातावरण व हवामानविषयक घटकांद्वारे उद्‌भवणारी आपत्ती होय. जगातील १/३ क्षेत्रात पावसाच्या दुर्भिक्ष्यामुळे अवर्षण ही कायमची आपत्ती आहे. प्रसिद्ध विचारवंत माल्थस यांनी लोकसंख्येला आळा घालणारी ही नैसर्गिक आपत्ती असल्याचे म्हटले आहे. अवर्षण ही मानवावर ओढवणारी अत्यंत भयानक पर्यावरणीय आपत्ती आहे. ज्या देशातील शेती उत्पन्न पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. त्या देशात अवर्षणामुळे अतोनात नुकसान होते. या आपत्तीचा

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

... निसर्गनिर्मित दुष्काळ नुकसान व जास्त
नुकसानकारक असतो.

म्हणून शोधनिबंध हा दुष्काळ संदर्भाच्या आधारे ... असून सर्वसामान्यांना दुष्काळ या आपत्तीचे दुष्काळाचे व्यवस्थापन कसे करावे हे ... हेतून प्रस्तुत शोधनिबंध तयार केलेला ...

आपत्तीचे स्वरूप

... आपत्तीमुळे जगामध्ये दुष्काळग्रस्त ... ठिकाणी मानव आणि वित्तहानी होते ... प्रदेशातील लोकांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे ...

... दुष्काळग्रस्त परिस्थितीमध्ये अन्नधान्य, पाणी ... वस्तूंची अभाव जाणवते व नागरिकांच्या ... मानवी हानी होण्यास सुरुवात होते.

... पाण्याच्या दुर्भिक्षामुळे प्राणीमात्रांना, ... चारा मिळत नाही पिण्याच्या पाण्याची ... परिणामस्वरूप प्राणीमात्र, जनावरे मृत्युमुखी ...

... दुष्काळाच्या आपत्तीमध्ये रोगराईचा प्रसार ...

... दुष्काळग्रस्त प्रदेशातून समूहाने मोठ्या स्थलांतर होते.

जीवन जगणे असह्य होत असल्यामुळे ... मुद्दा स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात होते.

दुष्काळामुळे शेती उत्पादनावर विपरीत ...ता.

सततच्या दुष्काळामुळे जमीन नापिक बनते ... अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे ...समस्या वाढते.

मनुष्य जीवनमानात सामाजिक आणि ...स्थता निर्माण होते.

...) नियमित कार्यांत पूर्णपणे खीळ बसते ...क जनमानात भय निर्माण होते, आर्थिक ...ते.

... अन्नधान्याचा अभाव, बेकारीची समस्या ...यातून सामाजिक तणावात वाढतात, ...सुरुवात होते, गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढते

१०) दुष्काळग्रस्त परिस्थितीमुळे लोकांमध्ये असंतोषाची भावना वाढते. लोकांच्या उपासमारीतून सरकारविरोधी आंदोलन सुरुवात होते.

२० व्या शतकापर्यंत जगामध्ये निरनिराळ्या देशात भीषण दुष्काळ पडून मोठ्या प्रमाणात प्राणहानी झालेली आहे. भारतामध्ये दुष्काळी परिस्थिती स्वातंत्र्यापूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वेळेसही निर्माण झालेली होती. त्या कंपनी प्रशासन काळामध्ये १२ मोठे दुष्काळ पडल्याची माहिती आहे. दुष्काळ निवारण्याची संपूर्ण जबाबदारी सरकारवर येते. म्हणूनच १८७८ मध्ये दुष्काळी विम निधी (फॅमिन इन्शुरन्स फंड) निर्माण करण्यात आला. त्यासाठी केंद्र सरकारने १५ कोटी ने रक्कम देऊ केली होती. दुष्काळी तीव्रता कमी करण्यासाठी १८८३ मध्ये जमीन सुधारणा कायदा तर १८८४ मध्ये कृषी कर्जकायदा करण्यात आला. पुढे शेतसाऱ्यामध्ये सुटही देण्यात आली. दुष्काळ निवारण कार्य (अ) कालवे, पाटपाणी पद्धतींचा विकास (ब) गरीब शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारून त्यांना दुष्काळाला तोंड देण्यास सक्षम करण्याची आवश्यकता जाणवली.

दुष्काळ आपत्तीचे व्यवस्थापन

दुष्काळ ही एक महाभयंकर आपत्ती असल्याने अशा आपत्तीचे परिणाम दुष्काळग्रस्त प्रदेशावर खूप मोठ्या प्रमाणात होत असतात. दुष्काळग्रस्त परिस्थितीवर मात करण्यासाठी निश्चित स्वरूपाच्या व्यवस्थापनाची गरज असते. योग्य व्यवस्थापनातूनच दुष्काळी परिस्थिती संदर्भात संरक्षणात्मक उपाय योजता येतात.

१) दुष्काळाची आपत्ती ओढवण्यापूर्वी संपूर्ण प्रदेशाचा भौगोलिक सविस्तर अभ्यास करून वातावरण, जलपुरवठा, भू-गर्भातील जलपातळी, पर्जन्यमान इत्यादि विचारात घेऊन संभाव्य दुष्काळी प्रदेश निश्चित करावे.

२) दुष्काळी प्रदेशात लहान-मोठ्या वनस्पतींची लागवड करावी. तसेच अधिकाधिक हिरवळ निर्माण होईल असा प्रयत्न करावा.

३) दुष्काळ प्रदेशात निरनिराळ्या नद्यांवर बांध घालून पाणी पुरवठ्याच्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

४) पर्जन्यमानाच्या कमतरतेमुळे निर्माण होणारे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्या प्रदेशात कूपनलिका तयार कराव्यात.

५) जवळपासच्या प्रदेशातील धरणाचे, समुद्राचे पाणी कालव्याद्वारे दुष्काळी प्रदेशात पोहचवावे.

६) दुष्काळी प्रदेशात पाझर तलाव तयार करावेत, तसेच पावसाचे पाणी वाहून जाणार नाही अशी अवस्था करून ते पाणी जमिनीमध्ये जिरवावे आणि जमिनीतून भूमिगत पाण्याची पातळी वाढवावी.

७) दुष्काळाची तीव्रता जाणवू लागल्यानंतर जनावरांचा बिकट प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांची तात्पुरत्या स्वरुपात दुसरीकडे रवानगी करावी.

८) दुष्काळी प्रदेशात पाण्याचे नियोजन करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

९) शेतीसाठी जलसिंचन करताना शक्य तोवर ठिबक सिंचन पद्धतीचा अवलंब करावा.

१०) दुष्काळग्रस्त परिस्थितीमध्ये लोकांना सहाय्य करण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारची मदत केंद्रे उभारावीत.

११) दुष्काळी परिस्थितीमध्ये बेकारीची समस्या सोडविण्यासाठी रोजगार हमी सारख्या योजना राबवाव्यात.

१२) मोठ्या उद्योगधंद्याबरोबरच शेतीला जोडधंदे म्हणून कुक्कुटपालन, पशूपालन, दुग्धव्यवसाय सुरु करावेत.

१३) दुष्काळ पिडीत स्थाने ओळखून त्याठिकाणी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून लघू आणि मध्यम जलसिंचन योजना, मृदा संधारण यासारखी कामे करावीत.

१४) दुष्काळी प्रदेशात तात्पुरत्या स्वरुपात टँकरद्वारे पाणीपुरवठा करण्याची व्यवस्था करावी.

१५) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा विस्तार करून रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या वाढवावी.

१६) शेतीसाठी पूरक व्यवसायांची कायमची जोड द्यावी. तसेच बिगर शेती व्यवसायांना आणि उद्योगांचा विकास करावा म्हणजे सर्वांचेच शेतीवर अवलंबून राहणे कमी होईल.

१७) कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी निरनिराळ्या योजना हाती घ्याव्यात.

१८) दुष्काळाचा कसा सामना करावा, याविषयीचे प्रशिक्षण लोकांना उपलब्ध करून द्यावे.

निष्कर्ष

आज दुष्काळाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतांना दिसून येते. दुष्काळाच्या समस्येवर उपाय करण्यासाठी संपूर्ण भौगोलिक, नैसर्गिक तंत्र वैज्ञानिक, आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक या सर्व घटकांना सामावेश असलेली व्यवस्था आवश्यक आहे. दुष्काळ निर्मूलनासाठी पाणीपुरवठा व जलसिंचन, पर्यावरणाचा समतोल आणि सहकारी चळवळीचा आधार या प्रमुख बाबींची आवश्यकता आहे. त्यामध्ये पाणीपुरवठा व जलसिंचनासाठी गंगा, कावेरी सारख्या योजना तयार करून सर्व नद्यांना जोडणाऱ्या कालव्यांचे जाळे निर्माण केले गेले पाहिजे. तसेच पाण्याच्या वापरामध्ये काटकसर आवश्यक आहे. पर्यावरणाचा समतोल साधताना पावसाचे पाणी मुरविणे, साठविणे, जमिनीची धूप थांबविणे, जंगलतोड थांबविणे, जंगले वाढविणे, वन-वनस्पती, मृदा संधारण, लघुसिंचन योजना, कोरडवाहू जमिनीत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग याचा विचार केला गेला पाहिजे. दुष्काळ निवारण्यामध्ये शेतीस लागणारी खते, बियाणे, किटकनाशके, अवजारे इत्यादी आवश्यक बाबी शेतीची कामे, शेती मालाची विक्री व संस्करण संस्था स्थापन केल्या गेल्या पाहिजेत. अवर्षणप्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत येणाऱ्या योजना प्रकल्प नीट राबविले व शेतीची उत्पादकता वाढविली तर दुष्काळाचे निर्मूलन बऱ्याच प्रमाणावर करता येईल.

संदर्भ

१) शेटे, केचे, फुले, शहापूरकर, पर्यावरण भूगोल, अभिजीत पब्लिकेशन, लातूर, १९९९

२) घारपुरे विठ्ठल, पर्यावरण भूगोलशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, १९९९

३) चौधरी ए.पी., चौधरी अर्चना, आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१४

४) भोसले, पाटील, कुलकर्णी, आपत्ती व्यवस्थापन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००८

५) पठारे, चाकणे, आपत्ती व्यवस्थापन, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७

६) देसाई दत्ता, जलयुद्ध की जलक्रांती?, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २००५

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

April To June 2018
Issue-24, Vol-02

**Date of Publication
15 April 2018**

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved
Vidyawarta®

Index

01) THE PRISON WRITING IN PERSIAN LITERATURE
MD. ASIF ANSARI, NEW DELHI
|| 100

02) To study the problem of slow learner
Dr.Kusum V. Chaudhari, Mumbai
|| 199

03) Livestock farming is the key of rural development in India
Dr. Bhagwat Bhaurao Gadekar, Nashik
|| 233

04) ROLE OF BOTANICAL GARDEN FOR SUSTAINABLE ENVIRONMENT
Hirve Babasaheb Jaimdarrao, Dist. Beed (M.S)
|| 227

05) ENVIRONMENT AND HUMAN HEALTH
Dr. R.B. Madale, Dist-Nanded
|| 229

06) Occupational Stress and its Management
Dr. Jyoti Pandey & Mrs. Sushma Makkar, Bareilly
|| 322

07) Annals of Maxillofacial Surgery(AMFS): A Bibliometric Study(2014-2017)
Dr. Mamta Malik, Indore (Madhya Pradesh) India
|| 356

08) INTEGRATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) ...
BRUNDABANA MEHER, SAMBALPUR, ODISHA
|| 422

09) Job Satisfaction and Self-concept of Non-government Degree College Tea...
Dr. Maheswar Panda, Sri. Baburam Pani & Mrs. ...
|| 447

10) Administration System of The Shivaji Maharaj
Rayasing Jalindar Patil, Pune
|| 556

11) Neo-liberalization: Handicrafts, Culture and Identity of Baiga Tribe
Poornima Shukla, Varanasi
|| 681

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

CONCLUSIONS

Biodiversity has a crucial role in functioning of any type of ecosystem. It provides various products and services for our life. It provides food,fresh water, fertile soil, pure air and shelter. Though garden is an artificial terrestrial ecosystem, it always gives real fell of nature. All the herbs, shrubs and trees gives economical and medicinal values. Apart from this, due to photosynthetic activities, we get food and valuable oxygen.Every garen has its specific value for sustaining the environment.

REFERENCES

Almeida MR, 2003. Flora of Maharashtra. Vol. IVB. Acanthaceae to Cerato phyllaceae. Blatter Harbarium, St. Xaviers College, Mumbai.

Jain JP, 1980. A clinical trial of Kantakari (Solanum xanthocarpum) in cases of tama kswasa (Some respiratory diseases). Jour. Res. Ayur. Siddha., 1(3):447-460.

Naik VN, 1977. Key to Angiospermic families and certain genera of Marathwada, Aurangabad. Anthus Publication (Ed. 2) 1974, Udgir Ratnadeep Publishers.

Naik VN, 1998. Flora of Marathwada Vol. I and II. Amrut Prakashan Aurangabad.

Pandey IB, 2003. Some traditional Herbal home remedies used in and arund Kanpur city (Uttar Pradesh), India Ethnobotany, 15:129-31.

Dabgar PJ, 2012, A contribution of the flora of Wadhavana wetland, Dabhot taluka (Gujrat) India. Bioscience Discovery, 3(2): 218 - 221.

Lal HS and Singh S, 2012, Study of plant biodiversity of Hazaribag dist Jharkand India and its medicinal uses Bioscience Discovery, 3(1):91-96.

Sainkhediya J and Ray S, 2012. Preliminary study of flowering plant diversity of Nimar region, Bioscience Discovery, 3(1):70-72.

Rajesham ChK, Narasinga Rao N, Venkateshwarlu M, Sammaiah D, Anitha U and Ugandhar T, 2013. Studies on the medicinal plant diversity in forest ecosystem of Mahadevpur forest of Karimnagar (A.P.) India. Bioscience Discovery, 4(1): 82-88.

05

ENVIRONMENT AND HUMAN HEALTH

Dr. R.B. Madale
Asst.Prof. Geography,
S.V. College, Mukramabad, Tq.Mukhed,
Dist-Nanded

****

ABSTRACT

The interconnectedness of life on earth means that nothing we put into the ecosystem simply disappears. In other words, what we do to the planet, we do to ourselves. Pollutants reach human through the food we eat, the water we drink and the air we breathe and endanger our health in both immediate and long-lasting ways. Outdoor air pollution alone is associated with more than one million deaths and countless illness each year across the globe. Children and the elderly-the most vulnerable members of our society are especially susceptible to toxins like mercury and pesticides.

Health is believed to be influenced by both ecological (aggregate) as well as individual characteristics, yet much large scale socio logical and geographic research focuses on either the individual or his environment. Thus, it has become to make sense to study individual and environmental determinants in health simultaneously aiming to answer to the question : what is the role of the environment in explaining the health of individuals? In fact, this question makes even more sense today when we are able to see that scientists cannot make politics to understand what is at stake relating global warming, for instance, and all the consequences arising from their actions. We know that a more sustainable future should rely in the built environment.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

Introduction

Fifty years ago, the World Health Organization (WHO) defined health as "a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity." This definition should serve as a reminder that redefining the view of environmental health and the natural environment requires many shifts in thinking, as well as a willingness to pursue a diversity of approaches.

Advances in the field of environmental health have taught us much about human health hazards, for example, air pollution can cause respiratory disease, heavy metals can cause neurotoxicity, global climate change is likely to fuel the spread of infectious diseases. Domestically, the response has been to clean up the environment a laudable goal, said Rafe Pomerance of Sky Trust. Environment health issues traditional have been addressed at the international level within the context of such issues as ozone depletion, climate change, and biodiversity. Countries have tried to address the issues through the multilateral process, such as multilateral agreements and commissions, bilateral assistance and co-operation, private sector investment, trade, the work of non-governmental organizations, education and training.

Environment and Human Health

The health of individual human being is the result of interaction of a large number of influences viz. genetic, behavioral and environ mental. The various component of environment exert influences on human health. The state of health within a country is one of most revealing indicators of its development. Health is still seen as the responsibility of the environment brings major health benefits and inadequate or no management results in large adverse effects on health.

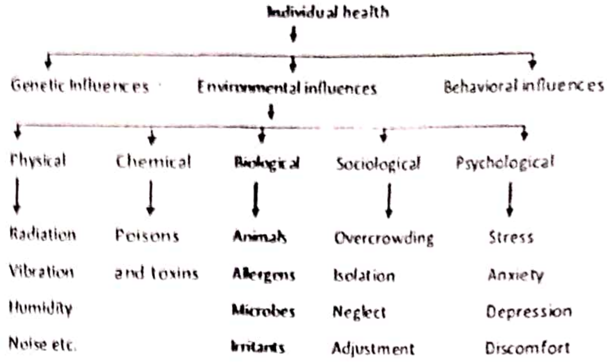

Environmental pollution is a global problem and is common in both developed and developing countries. Developing countries like India suffers from degradation in quality of life due to poverty, high increase in population, inadequate infrastructure and public apathy. Every year biological and chemical agents in the human environmental (air, water, soil and food) cause death of millions of people. Little consideration is given to the improvement of environmental conditions that contribute ill health and deaths of many millions peoples. Population growth, irrational use of resources and increasing generation of wastes creates unsustainable demand on the environment. Their adverse health effects are now evident in many localities and region.

The environmental conditions like air, water and food are necessary for man's survival. Apart from their availability, their quality and quantity must be assured according to man's natural and acquired capacity for sustenance. Progress in industrialization has brought environmental hazards such as air, water, noise and radiation pollution. These have caused many health problems and diseases. In the biological environment viruses, bacteria, worms, insects and some other organisms constantly work for their survival and end up as disease causing parasits, carriers of disease or intermediate hosts. Since, they surround us, we cannot possibly escape from them altogether. However, various measures have been worked out to prevent measures have been worked out to prevent diseases caused by them. In general,

MAHMUL/03051/2012 UGC Approved Sr.No.62759 Vidyawarta® April to June 2018 Issue 26, Vol 07
ISSN: 2319 9318

the environmental factors that impair health include :

1) Pathogenic agents and their vectors and reservoirs

The most deadly pollutant of water is untreated human waste, which is routinely released in waterways. These pollutant cause diarrhea, typhoid, amoebiasis, hepatitis A, gastroenteritis and cholera. Each year, around four million people mostly children die out of diarrhea in developing nations and around 70 million people are affected by typhoid. Altogether, an estimated 10 to 25 million people each year die by drinking polluted water. 73 million works days are lost each year due to water related diseases. Inadequate water leads to poor hygine and lead to disease such as trachoma, scabies, conductivities, leprosy and ulcers.

2) Physical and chemical agents present in the environment

These are independent of human activities and can impair health either by their presence or by their relative deficiency. Large populations are exposed to hazardous wastes from refineries, power plants, tanneries, chemical and metallurgical industries, hospitals and other sectors.

3) Noxious physical and chemical agents added to the environment by human activities.

About 70 percent of world's population breathes unhealthy air. The use of leaded petrol and traffic conjections in developing nations create health hazards. Even rural residents suffer from indoor pollution and wind born pollutants. Air pollution cause disease such as cancer, respiratory, heart and lung diseases, genetic defects and mental retardation.

The psycho-social environment is a unique creation of man himself. Social and medical scientists have clearly established association between psychological environment and prevalence of certain diseases. For example, it has been shown that lung cancer is caused by chemical substances present in cigarette smoke but the habit of smoking is often due to psycho-social causes.

Conclusion

The study of ill health or disease is termed as epidemiology. The epidemiological approach examines the relative frequency of a disease within defined population or a fraction of it that may be a large or small. It is an important way of studying the influence of environmental contaminants on human being. It composes two main objectives of epidemiology / is to understand or discover the cause of disease and suggest best means of prevention for disease or controlling their spread and provide guidance to health services.

Reducing the amount of pollution is vital for us as human and for the future of the earth. We all need to advocate preventing pollution and start recycling and being energy efficient. Now get into groups of three or four and discuss the information that you found over the types of pollution, ways to prevent pollution, how pollution effects humans, prevention and global warming.

References

1) R.A. Verheij, "Explaining urban-rural variations in health : A review of interactions between individual and environment," Social Science and Medicine, Vol.42, No.6, 1996, Pp.923-935

2) S.T. Ingle, at.al., Environmental studies, Prashant Publication, Jalgaon-425001

3) Shinde, Telang, at.al, Environmental Studies, Sheth Publishers Pvt. Ltd., Mumbai.

4) Sawant, Nandkumar, at.al, Globalization : Issues and Challenges for India, Published by Dept. of Geography, Smt. Parvatibai Chowgule College, Margaon-Goa

5) National conference on 'Goble warming and climate change : Impact and approaches to mitigation', 13th and 14th March, 2009, Organized by Rajarshi Shahu College, Latur-413512

6) Geographical Analysis, of Union of Geographic Information Technologists (UGIT), Department of Geography, Bangalore University, Bangalore, India, Vol.2, November-1, June 2013

7) Peer Reviewed International Research Journal of Geography, Maharashtra Bhugol shastra Sanshodhan Patrika, MBP Vol.32, No.1, Jan-June 2015.

Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed,Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly
Issue X Vol IV, Sept 2018

UGC Approved
Sr. No. 64310

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research Refereed Multidisciplanary Journal

Editor in Chief
Mr. Arun B. Godam

ISSUE X, Volume IV (Half Yearly)
Published on Sept 2018

Editorial Office Address :
Khadgaon Road, Kapil Nagar, Latur, Dist. Latur 413512 (M.S.) India

Contact 8149668999
Email
hitechresearch11@gmail.com

Publisher
Shaurya Publication
Kapil Nagar, Latur
Contact- 8149668999

Rs. 400/-

EXECUTIVE EDITORS

Dr. ChittaRanjan Panda
P.G. Deptt. Of Odia
Shailabala Women's Autonomous College, Cuttack - (Orissa)

B.J. Hirve
Dept. of Botany
VasantMahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. U.T. Gaikwad
Dept. of Geography,
Smt. S. D. M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. PravinBhikbaalwarShete
Dept. of Zoology, Maharashtra
UdayginiMahavidyalaya, Udgir,
Dist. Latur

MohammadJahanAra
Head, Dept of Political Science,
Sir Sayyed College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr.U.V.Panchal
H.O.D, Dept of Commerce,
Deogiri College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr M.U. Yusuf
Dept of Commerce,
Sir Sayyed College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Pro. S.B. Kamde
Dept. of Economics,
ShriBhausahebVartak College,
Borivali (W), Dist. Mumbai

Dr. Hanumant Mane
R.Guide& Head,
Dept. of Marathi,
ShivchatrapatiCollege,
Kalam, Dist. Osmanabad(M.S.)

Dr. SachinKadam
Dept. of Hindi
Nagarpalika Art D.J. Malpani Comm.
& B.N. Sarda Sci College,
Sangamner, Dist. Ahmednagar (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukhed Ta.Mukhed Dist Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue X Vol IV, Sept. 2018 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 7.139

		प्रा.मुंजाभाऊ डहाळे	
17	धार्मिक आतंकवाद और विश्व राजनीती	विश्वनाथ हणमतराव पवार	79
18	अज्ञेय की कहानियों में व्यक्त देश-विभाजन की त्रासदी	प्रा.आर.एम.खराडे	82
19	आधुनिक नारी की सशक्त तस्वीर - दौड	प्रा.डॉ.राजश्री भामरे	87
20	फणीश्वरनाथरेणु की कहानियोंमेंआंचलिकताकाचित्रण	प्रा. सूर्यवंशी एस. एम.	91
21	"कबीर और उनकी सामाजिक चेतना वर्तमान के संदर्भमे"	नैनसिंह	96
22	"भारतसरताज जम्मू–कश्मीर के पर्यटक–स्थलोंमेंपर्यटक और पर्यटन की संभावनाएं एवंचुनौतियां"	रविकुमार	100
23	'मैं घूमरनाचूँ' उपन्यासमेंप्रताडितनारी	डॉ. एकतारानी	112
24	मीडिया का सामाजिक दायित्व	पूजा शर्मा	114
25	जीवन काचित्रण	स. प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हादराव आरदवाड	116
26	जागतिक विकासात महिलांचे प्रशासकीय आणि व्यवस्थापकीय क्षेत्रातील योगदान:विषेष संदर्भ मेरी पार्कर फॉलेट.	प्रा. रविंद्र बाबुराव बावीस्कर	126
27	यात्रा केंद्राच्या प्रभावक्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास(विशेष संदर्भ : लातूर जिल्हा)	प्रा.डॉ.आर.एस. धनुस्वर	132
28	सिंधूसंस्कृतीचीठळक वैशिष्ट्ये	प्रा.डॉ. बी.एस. लासुरे	135

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue X Vol IV Sept. 2018 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 7.139

जागतिक विकासात महिलांचे प्रषासकीय आणि व्यवस्थापकीय क्षेत्रातील योगदान:विषेष संदर्भ मेरी पार्कर फॉलेट.

प्रा. रविंद्र बाबुराव बाचीराकर
विभाग प्रमुख संरक्षणशास्त्र , स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड

-------- (26) --------

प्रस्तावना :

आज जागतिक विकासात महिलांचे भरीव योगदान दिसून येत आहे. विविध क्षेत्रात महिलांनी नुसते पदार्पणच केले नाही तर गरुडझेप घेतलेली दिसून येत आहे. ज्यात प्रामुख्याने फिनलँडच्या पंतप्रधान सना मरीन आहेत तर न्यूझीलंडच्या पंतप्रधान जेसिंडा आर्डेन आहेत. बांग्लादेषच्या पंतप्रधान षेख हसिना, भारताच्या अर्थमंत्री निर्मला सीतारामनया आहेत. याषिवायश्रीलंकेच्या पतप्रधान म्हणून सिरिमाओ भंडारनायके, पाकिस्तानच्या पंतप्रधान म्हणून बेनझीर भुत्तो, भारताच्या राष्ट्रपती म्हणून प्रतिभा पाटील, संयुक्तराष्ट्रसंघाची आमसभेची जगातील पहिली महिला अध्यक्षा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या विजयालक्ष्मी पंडीत यांनी सर्वोच्च पदाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या आहेत.जागतिक विकासात महिलांचे प्रषासकीय आणि व्यवस्थापकीय क्षेत्रातील योगदान अभ्यासतांना कांही निवडक महिलांचा त्यांच्या कामगिरीसह उल्लेख करावाच लागेल. त्यात प्रामुख्याने...

1. अँगेला मर्केल : 2005 पासून अँगेला मर्केल या जर्मनीच्या सर्वात षक्तीषाली पहिल्या महिला चान्सलर पदावर विराजमान आहेत. युरोपातील षरणार्थी संकट, ग्रीसमधील आर्थिक संकट आणि युक्रेन मध्ये रषियाचा हस्तक्षेप या कठीण प्रसंगांना मर्केल खंबीरपणे सामोऱ्या गेल्या आहेत. 2015 सालच्या त्या 'टाइम्स पर्सन ऑफ द इयर' ठरल्या आहेत.

2. मार्गारेट थॅचर : ब्रिटनच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान 1979–1990 झाल्या. त्यांना आयर्न लेडी म्हणून ओळखले जाते. युरोपातील त्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होत. सरकारी मालिकीच्या अनेक उद्योगांचे खासगिकरण त्यांनी केले.

3. इंदिरा गांधी : भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून श्रीमती इंदिरा गांधी यांना ओळखले जाते. 14 प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, पोखरण येथे अणु चाचणी, 1977 ची आणीबाणी व ऑपरेषन ब्लू स्टार हे त्यांचे महत्वाचे निर्णय होते.

4. अरुंधती भट्टाचार्य : भारतीय स्टेट बँकेची पहिली महिला प्रमुख प्रषासक. या बँकेच्या देषात 15 हजार षाखा आहेत आणि देषाच्या बचतीत बँकेचा 22 टक्के वाटा आहे.

4. चंदा कोचर : आयसीआयसीआय बँकेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी व देषातील खुदरा व्यापारातील व कर्ज वाटपातील ही सर्वात मोठी बँक आहे.

5. षोभना भरतीया : या हिंदुस्तान टाइम्सच्या अध्यक्षा आहेत.1996 मध्ये वर्ड इकॉनॉमीद्वारे त्यांना 'ग्लोबल लीडर ऑफ टुमारो' या पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. इतरही अनेक पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत.

6. किरण मुजुमदार षॉ : या बायोकॉन कंपनीच्या अध्यक्षा आणि मुख्य प्रबंधक आहेत. तसेच सिनजीन इंटरनॅषनल लि. व क्लिनीजीन इंटरनॅषनल लि. च्या अध्यक्षा आहेत. या कंपनीला सर्वश्रेष्ठ कंपनी म्हणून 2009 चा बायो सिंगापूर आषिया पॅसिफिक बायोटेक्नॉलॉजी पुरस्कार प्राप्त झाला आहे.

7. किरण बेदी : भारतातील पहिल्या महिला आयपीएस अधिकारी आहेत. 1993 मध्ये दिल्लीतील तिहार कारागृहाच्या मुख्य अधिक्षक असताना त्यांनी कारागृह प्रषासनात अनेक सुधारणा केल्या.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

या सुधारणांसाठी त्यांना 1994 चा रेमन मॅगसेसे पुरस्कार मिळाला होता. त्यांनी महिला वरील गुन्हे कमी करून दाखवले, ड्रग्जच्या दुरुपयोग करण्याच्या विरुद्ध नवज्योती मोहिम सुरू केली. औषधाची सेवासाठी दिल्ली आणि गोवा येथे ट्राफिक पोलीस अधिकारी म्हणून काम केले. संयुक्त राष्ट्रसंघाचे महासचिव यांच्या पोलिस सल्लागार म्हणूनही काम केले. सध्या त्या पद्दुचेरीच्या नायब राज्यपाल आहेत.

या महिलांच्या उदाहरणावरून असे दिसून येते की, सुरुवातीच्या काळात राजकारणापासून दूर ठेवण्यात आलेल्या महिला वर्गाने ज्यांचे जगाच्या लोकसंख्येत निम्मे प्रमाण आहे, त्यांनी संधी मिळाल्यानंतर वेळोवेळी आपले अस्तित्व आणि नेतृत्व सिद्ध केले आहे. अधिकारपदावर आल्यानंतर या महिलांनी प्रशासनाची धुरी व्यवस्थीत वसवून आपला कारभार चोखपणे पार पाडला आहे. कारण संपूर्ण अमेरिका आणि युरोपसहित जवळजवळ जगभराच्या स्त्रियांना विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला मतदानासहित सर्व राजकीय हक्क नाकारलेले होते. यावरून पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांना किती गौण लेखण्यात येत असे हे दिसून येते. 1907 साली स्टुटगार्ड (अमेरिका) येथे पहिली आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषद भरली त्यामध्ये क्लारा झेटकिन या महिलेने "सार्वत्रिक मतदानाचा हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष करणे हे स्त्रियांचे कर्तव्य आहे" अशी घोषणा केली. 8 मार्च 1908 रोजी न्यूयॉर्क मध्ये महिलांनी आपल्या हक्कासाठी प्रचंड आंदोलन केले. त्याला पुढे हळूहळू यश येत गेले म्हणून 8 मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून जगभर साजरा केला जातो. इथून पुढे खऱ्या अर्थाने महिलांच्या प्रगतीला सुरूवात झाली असे म्हणता येईल. परंतु, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आकडेवारीनुसार आजही जगातील महिलांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 43 टक्के महिला शेतीत शेतमजूर म्हणून काम करतात. विकासशील देशात हे प्रमाण 70 टक्के पर्यंत आहे. या महिलांचे आरोग्य, पोषण, शिक्षण, हक्क इ. हा खूप मोठा अभ्यासाचा विषय होऊ शकेल.म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात महिलांचा जागतिक विकासातील सहभाग: विशेष संदर्भ मेरी पार्कर फॉलेट या विषयावर मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. महिलांचा जागतिक विकासातील सहभाग अभ्यासणे.
2. महिलांच्या बौद्धिक क्षमतेचा अभ्यास करणे.
3. जगाच्या निम्या लोकसंख्येला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.

संशोधनाची गृहितके :

1. संधी मिळाल्यास महिलासुध्दा विकासात योगदान देऊ शकतात.
2. महिलांचा विकास झाल्यास जगाच्या कल्याणास वेळ लागणार नाही.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व स्पष्टीकरणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी शोधनिबंध, संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला आहे. या साहित्याच्या आधारे माहिती संकलित करून शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे.

विकासाची संकल्पना : विकास म्हणजे वाढ, प्रगती, बदल किंवा परिवर्तन होय. विकास किंवा परिवर्तन दोन प्रकारचे असते. एक सकारात्मक अथवा विधायक परिवर्तन तर दुसरे नकारात्मक किंवा विनाषक, विघातक परिवर्तन, अर्थातच विकास प्रशासनाला सकारात्मक परिवर्तन अपेक्षित आहे. जे की मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीमध्ये सुधारणा घडवून अखिल मानव जातीचा सर्वांगिण उत्कर्ष साधण्याचा प्रयत्न करते. विकास प्रक्रियेला अनेकपैलू किंवा आयाम आहेत.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly
Issue X Vol IV Sept. 2018
UGC Approved
Sr. No. 64310
ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

... ही बहुमुखी, बहुआयामी प्रक्रिया आहे असेही म्हटले जाते. त्यामुळेच विकासाच्या ...संकल्पनेने समस्त विश्व प्रभावित झाले आहे. त्यापासून कोणालाही परावोन्मुख होता येणार नाही. विकासाला अर्थशास्त्रज्ञ उत्पादनात Production आणि उत्पन्नात Income वाढ मानतात, समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक परिवर्तन, राजकीय विश्लेषक लोकतांत्रिक मुल्यांचा विकास, स्थिर आणि सक्षम सरकार व व्यापक जनकल्याण, संगणकतज्ञ माहिती तंत्रज्ञान आणि संगणक विकासाला तर व्यवस्थापनतज्ञ कार्यकुषता आणि कार्यक्षमता वाढीला विकास मानतात.

...एखाद्या देषात कोणते परिवर्तन झाले म्हणजेच विकास झाला असा प्रष्न उपस्थित ... असे म्हणता येईल की, राष्ट्राची सभ्यता, संस्कृती आणि समाजाचे राहणीमान उंचावणे ... परंपरागत समाजाचे आधुनिकतेत परिवर्तन करणे होय. थोडक्यात विकास ही बहुमुखी ...असल्यामुळे विकासाचे स्थल, काल सापेक्ष अनेक उद्देष असू षकतात.

...व्यवस्थापनाची संकल्पना :–

फ्रेड्रीक टेलरने व्यवस्थापनाची संकल्पना स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, "व्यवस्थापन ... कामगारांकडून (प्रषासनाकडून) नेमके कोणते? किती? आणि कषा पद्धतीने कार्य करवुन घ्यावयाचे आहे तसेच ते कमी खर्चात सर्वोत्तम पद्धतीने कसे करता येईल हे पाहवयाची कला आहे." याचा अर्थ व्यवस्थापन क्रियेत विषिश्ट ध्येय साध्य करण्यासाठी किंवा समस्या निवारण्यासाठी प्रषिक्षित, कार्यक्षम, विश्वासू, कर्मचारी वर्गाची निवड केली जाते आणि ती समस्या सर्वोत्तम पद्धतीने हाताळली जाऊन कमीत कमी नुकसान होईल अषा पद्धतीने तिचे ... केले जाते. हेन्री फेयॉलने व्यवस्थानाची महत्वाची अषी पाच कामे (घटक) नियोजन, ...संघटन, आदेष, समन्वय आणि नियंत्रण ही सांगितली आहेत.

... पार्कर फॉलेट यांचे प्रषासकीय आणि व्यवस्थाकीय सुधारणेतील योगदान

...फॉलेट यांचा जन्म (1868–1933) अमेरिकेत झाला. त्या जगातील पहिल्या महिला प्रषासकीय ...विचारवंत म्हणूनही ओळखल्या जातात.यांना प्रषासनातील / व्यवस्थापनातील "भविष्यविधाती"म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी 1920 च्या दषकात मांडलेले विचार 1950 – 60 ... दषकात खरे ठरले. फॉलेटपुर्व काळात लोकप्रषासन आणि खाजगी प्रषासनातील ... व्यक्तिला यंत्राप्रमाणे मानले जाई. सर्वप्रथम फॉलेटयांनी व्यवस्थापकीय कियांचा ...सामाजिक आणि मानसषास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला. म्हणून त्यांना प्रषासनातील "मानसषास्त्रज्ञी" म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी मांडलेल्या संकल्पना सामाजिक प्रगतीसाठी ... आणि प्रषासकीय कार्य पध्दतीत सुधारणा घडवून आणणाऱ्या ठरल्या आहेत. त्यांनी ...मांडलेल्या व्यवस्थापनाच्या संकल्पनेमुळे अमेरिकेतील औद्योगिक क्षेत्रातील अनेक समस्या ...सोडवण्यास मदत झाली. त्यामुळे अमेरिकेची आणि नंतर इतर देषांची औद्योगिक प्रगती झाली. ...त्यांनी मांडलेले व्यवस्थापनाचे सिध्दांत थोडेफार बदल करून जगभर प्रषासनात स्वीकारण्यात आले. म्हणून फॉलेट यांच्या जागतिक विकासातील योगदानाचा प्रस्तुत षोध निबंधातआढावा ... आला आहे.

...मानसषास्त्रीय दृष्टिकोन : प्रषासकीय तसेच व्यवस्थापकीय प्रकियेत मानसषास्त्रीय अध्ययनाचे ... अनिवार्य असल्याची जाणिव सर्वप्रथम फॉलेट यांना झाली होती. त्यांच्या क्रियेटिव्ह ...एक्सपीरियन्स या पुस्तकात मानसषास्त्रीय दृष्टिकोन मांडण्यात आला आहे. त्यात त्यांनी ... मानवी संबंध मानवी वर्तन व मानवी समस्या या बाबत संषोधनात्मक विश्लेषण केले ...फॉलेटच्या मते व्यक्तीच्या आणि व्यक्तीसमूहाच्या इच्छा, आकांक्षा, पूर्वग्रह, राग, लोभ, ... भावना, विचार आणि आचरणाचा प्रषासनात काम करताना त्यांच्या वर्तनावर किंवा ... कोणता प्रभाव पडतो याचा अभ्यास मानसषास्त्रीय दृष्टिकोनातून केला पाहिजे.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

थोडक्यात अनेक प्रशासकीय समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी या दृष्टिकोनाचा उपयोग केला जात आहे. फॉलेट यांनी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून प्रशासनातील कर्मचाऱ्यांच्या वर्तनाचे वर्णन पुढील प्रमाणे केले आहे.

1. वर्तुळगामी वर्तन: संघटनेतील व्यक्ती त्यांची आर्थिक स्थिती, मालकाचा दृष्टीकोन, कार्यपध्दती, वेतन, त्यांच्या इच्छा आकांक्षा, कामगार संघटनांचे धोरण व दबाव यांच्या कियाप्रतिकियेतून घडत असते.

2. संघटनेतील एकूण परिस्थिती : संघटनेची आर्थिकस्थिती, मालक वर्गाचा दृष्टिकोन, त्यांच्या इच्छा आकांक्षा, कामगार धोरण इत्यादीचा कर्मचाऱ्यांच्या मानसिकतेवर परिणाम होवून वर्तन घडत असते.

3. एकात्मिक वर्तन : फॉलेटच्या मते संघटनेत कामगार आणि व्यवस्थापक यांच्यात एकात्मता निर्माण करणे हे व्यवस्थापकाचे मुख्य कार्य आहे. संघटनेत परस्परांचे हित संबंध जोपासने आणि परस्पर सहकार्य वाढवणे हे संघटना दीर्घकाळ यशस्वीपणे चालवण्यासाठी गरजेचे असते. त्यामुळे संघर्ष टाळले जावून एकात्मतेचे दर्शन घडते.

संघर्षाचा रचनात्मक उपयोग आणि एकीकरणासंबंधीचा दृष्टिकोन(Conflict and Integration) :

फॉलेट यांच्या विचारसरणीचा एक महत्त्वपूर्ण भाग म्हणजे, संघटनेतील संघर्षाच्या अभ्यासाला त्यांनी सर्वाधिक महत्व दिले आहे. संघर्षाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून त्याचा रचनात्मक उपयोग केला जाऊ षकतो हे सांगणारीफॉलेटपहिल्या महिला प्रशासकीय विचारवंत म्हणूनही ओळखल्या जातात.**संघर्षाची परिभाषा** : फॉलेटच्या मते, समूहकिंवासंघटना एक सुसंगत घटक किंवा तत्त्व आहे. समूह प्रकियामुळेच व्यक्तीचे विचार आणि कार्याची निष्चिती होते. त्यांच्या मते, समुह प्रकियामुळे सामाजिक एकता निर्माण होते, म्हणून समुहामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्या आणि संघर्ष मिटविले पाहिजेत. फॉलेटच्या विचारसरणीनुसार समाज व्यक्तीपासून तसेच व्यक्ती समाजापासून स्वतंत्र असत नाही, दोघांमध्ये घनिष्ठ संबंध असतात. त्यांच्या मते, संघटनेत कार्य करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये संघर्ष आणि मतभेदाचे वातावरण असते. सामान्यतः उद्योगात संघर्ष आणि मतभेद वाईट मानले जातात. फॉलेटच्या मते, "संघटनेत संघर्ष हे चागले असत नाहीत आणि वाईटही असत नाही, किंवा संघर्ष म्हणजे युध्द नाही, तर संघर्षामुळे व्यवस्थापकाला चांगल्या किंवा वाईट परिणामासाठी संधी प्राप्त होत असते." वस्तुतः मतभेद हे वैचारिक आणि हितसंबंधाचे असतात. जे केवळ मालक आणि नोकरामध्येच असत नाहीत, तर ते व्यवस्थापक आणि निर्देषकांमध्येही असतात. त्यांच्या मते, "संघटनेत संघर्ष असणे स्वाभाविक आहे. परंतु या संघर्षाला सकारात्मक किंवा रचनात्मक बनविण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे."

फॉलेट यांची अषी मान्यता आहे की, कोणत्याही संघटनेत अंतर्गत रचनात्मक संघर्ष किंवा मतभेद असणे आवष्यक आहे. त्यांच्या मते, "संघटनेत कोणतीही कार्यप्रकिया असो तेथे रचनात्मक मतभेद असले पाहिजेत किंवा त्यास मान्यता दिली जावी. कारण संघर्षामुळे किंवा मतभेदामुळे संघटनेचे वातावरण उजळून निघते. प्रत्येक चमक ही घर्षणाने निर्माण होते. वायलिनवर घर्षण केल्यामुळेच मधुर संगीत निर्माण होते. घर्षणापासूनच मानवाने अग्निचा अविष्कार केला. त्यामुळे संघर्ष किंवा मतभेदामुळे संघटनेत सकारात्मक बदल घडवून आणता येतात. संघर्ष किंवा मतभेदाचे सकारात्मक सदुउपयोग करून घेण्यासाठी फॉलेट म्हणतात की, "आम्हाला संघर्ष हे आपल्या इच्छेनुसार टाळता येत नाहीत. थोडक्यात संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाल्यास दोष देण्यापेक्षा, आरोप करण्यापेक्षा किंवा त्यापासून कसे वाचता येईल असा

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue X Vol IV Sept. 2018 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 7.139

विचार करण्यापेक्षा या संघर्षाचा सकारात्मक सदुपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे." संघर्षाचे सकारात्मक उपयोग करण्यासाठी आणि मतभेद व संघर्षावर समाधान मिळवण्यासाठी त्यांनी तीन पध्दती सांगितल्या आहेत.

संघर्ष मिटविण्याच्या पध्दती :

1. **प्रभुत्व किंवा वर्चस्व गाजवणे :** फॉलेटच्या विचारसरणीनुसार प्रभुत्व किंवा वर्चस्व गाजवणे म्हणजे, एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षावर विजय मिळवणे होय. संघटनेतील संघर्ष नष्ट करण्यासाठी यामार्गानुसार एक सामर्थ्यवान पक्ष दुसऱ्या कमकुवत पक्षावर वचर्स्व गाजवितो. शक्ती आणि सामर्थ्याच्या बळावर नियंत्रण ठेवून संघर्ष कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रभुत्व हा संघर्षावर समाधान मिळवण्याचा सर्वात सोपा मार्ग आहे. परंतु हा मार्ग काही काळासाठीच सुविधाजनक असतो. हा मार्ग स्थिर नाही. कारण प्रबळ पक्षाने कमकुवत पक्षावर जबरदस्तीने विजय मिळविलेला असतो. त्यामुळे पराजीत झालेला पक्ष सतत बदला घेण्याचा विचार करत असतो. त्यांच्या मनात असंतोष निर्माण होतो. प्रभुत्वाच्या आधारावर संघर्ष हा केवळ थोडया काळासाठी थांबविता येतो. कालांतराने पुन्हा हा संघर्ष ऊफाळून येतो. त्यामुळे फॉलेट या मार्गाचे पूर्णपणे समर्थन करत नाहीत. त्यांच्या मते, संघर्ष नष्ट करण्याचा हा क्षणिक मार्ग आहे. उदा. औद्योगिक संघटनामध्ये मजूरवर्गाचे आंदोलन वर्चस्वाच्या आधारे दडपून टाकले जातात. पहिल्या महायुध्दात पराजित झालेल्या राष्ट्रांच्या मनातही असाच असंतोष निर्माण झालेला होता त्यामुळे पुन्हा दुसऱ्या महायुध्दाचे वातावरण तयार झाले.

2. **तडजोड :** फॉलेट यांनी संघर्ष मिटवण्याचा हा दुसरा मध्यम मार्ग सांगितला आहे. या मार्गाद्वारे संघर्ष मिटवतांना दोन्ही पक्ष आपापल्या मागण्या एकमेकांच्या समोर ठेवतात. त्यानंतर वाटाघाटीची (तडजोड) बोलणी होते. या वाटाघाटीत आपल्या काही मागण्या सोडून द्याव्या लागतात तर समोरच्या काही मागण्या मान्य नसल्या तरी स्वीकाराव्या लागतात. अषारितीने दोन्ही पक्षात समेट घडवून आणला जातो आणि संघर्ष मिटवला जातो. उदा. कामगारांना नेहमीपेक्षा थोडे जास्तीचे काम करावे लागेल त्यामोबदल्यात मालकही थोडी वेतनवाढ देण्यास तयार होतो. फॉलेटच्या मते वर्चस्व गाजवण्याच्या मार्गापेक्षा हा श्रेष्ठ असला तरी या मार्गाद्वारेही संघर्ष कायमस्वरूपी मिटत नाही. कारण मागण्या मांडण्यात जो पक्ष चाणाक्ष असतो तो विजयी होतो. कालातराने वाटाघाटीत आपला घाटा झाला आहे हे पराभूत पक्षाच्या लक्षात येते. व नंतर तो संघर्षाच्या पावित्र्यात उतरतो. म्हणजे मार्गाद्वारेही संघर्षाचे तात्पुरते समाधान षोधले जाते कायमस्वरूपी नाही.

3. **एकीकरण :** फॉलेट यांनी संघर्ष कायमस्वरूपी सोडवण्याचा हा सर्वोत्कृष्ट मार्ग सांगितला आहे. या मार्गाद्वारे प्रथम दोन्ही पक्षांना आपल्या मागण्या मांडण्यास सांगण्यात येते. त्यानंतर दोघांनाही आपल्या अवास्तव मागण्या स्वतःहून मागे घ्यायला सांगितले जाते. तिसऱ्या टप्प्यात दोघांच्याही षिल्लक मागण्या एकत्र करून अत्यावष्यकतेच्या निकषावर त्यांचा प्राधान्यक्रम लावला जातो. त्यानंतर संघटनेची आर्थिक स्थिती आणि कर्मचाऱ्यांच्या दैनिक गरजा यानुसार काही मागण्या मान्य केल्या जातात व षिल्लक मागण्या टप्याटप्याने पूर्ण करण्याचा निर्णय घेतला जातो. किंवा काही रद्द केल्या जातात. परिणामतः दोघांनाही सारख न्याय देण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे संघर्षाचा समुळ नायनाट होतो. आणि संघर्षाचे एकीकरणात रूपातर होते. यासाठी फॉलेट यांनी एकीकरणाचे तीन आधार सांगितले आहेत. 1. दोन्ही पक्षांनी मतभेदांचे खुल्या दिलाने प्रगटीकरण करावे. जेणेकरून संघर्षाची कारणे स्पष्ट

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyala
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nand

होतील. 2. संघर्षाची कारणे जाणून घेऊन त्यांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण आणि समाधान केले पाहिजे. 3. संघर्ष मिटवतांना तो पुन्हा निर्माण होणार नाही याची दूरदृष्टीने काळजी घेतली पाहिजे.

फॉलेट यांनी एकीकरणाच्या मार्गाती काही अडथळेही सांगितले आहेत :

1. संघर्ष सोडवणाऱ्यामध्ये उच्च बुध्दीमत्ता व शोधप्रवृत्तीचा अभाव.
2. वर्चस्व गाजवण्याची सवय.
3. समस्येला सिध्दांत बनवण्याची सवय.
4. अयोग्य भाषेचा वापर.
5. नेत्यांचा अनावश्यक प्रभाव.
6. प्रशिक्षणाचा अभाव इ.

शिवाय फॉलेट यांनी भावनात्मक आवाहन करून संघर्ष मिटवणे व यथास्थिती राखून संघर्ष मिटवण्याचाही मार्ग सांगितला आहे. हे दोन्ही मार्ग एकीकरण घडवून आणण्यापूर्वी आवश्यकतेनुसार वापरावेत असे त्यांचे मत आहे.

नेतृत्वासंबंधी विचार : फॉलेट यांनी संघटनेच्या नेतृत्वासंबंधीही व्यापक दृष्टिकोन मांडला आहे. त्यांच्या मते, नेता असा व्यक्ती असतो की, तो आपल्या समुहात उत्साह, शक्ती निर्माण करतो व पुढाकार घेण्याला प्रोत्साहित करतो. सर्वांच्या क्षमतेचा उपयोग करून घेतो आणि संघटनेला परिस्थितीतून बाहेर काढतो. याशिवाय त्यांनी सत्ता, सहसत्ता, अधिकार, नियंत्रण, समन्वय, व्यवस्थापन, एक व्यवसाय या संकल्पनाही अभ्यासपूर्वक संशोधनातून मांडल्या आहेत. ज्या सामाजिक विकासाला पुरक ठरल्या आहेत. त्यांची मांडणी करणे येथे शक्य झाले नाही. अशाप्रकारे फॉलेट यांनी प्रशासकीय आणि व्यवस्थापकीय अध्यय क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आहे. खासगी प्रशासनात त्यांचे योगदान असले तरी ते लोकप्रशासनात जगभर स्वीकारले आहे. समस्येचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण संघर्षाचे एकीकरणात रूपांतर व्यवस्थापनातील दूरदृष्टी, सामाजिक बांधिलकी ही तत्वज्ञानाची वैशिष्टे सांगता येतील.

निष्कर्ष : महिलांना संधी मिळाल्यास त्यांनी प्रत्येक क्षेत्रात उत्तम कामगिरी केली आहे. जगाच्या लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या असलेल्या महिलांच्या मनुष्यबळाचा सदुपयोग करता आला तर समाजाचे कल्याण (विकास) व्हायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ :

1. गुप्ता जी. एस. : प्रबन्ध चिंतन का इतिहास
2. शाम शिरसाट : प्रशासकीय विचारवंत
3. प्रसाद, सत्यनारायण व प्रसाद : प्रशासनिक चिन्तक
4. दै. लोकसत्ता. दि. 15.02.2020.
5. R.N. Singh : Management Thought
6. Mr.vikaspedia.in
7. Om amarujala.com

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

2018-19

Impact Factor 6.261 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

23 March 2019 Special Issue-168 (II)

Globalisation : Challenges and Opportunities for India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College
Yeola, Dist. Nashik (M.S.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Shivaji Dalave
Principal
Punyashlok Ahilyadevi Holkar Mahavidyalaya,
Ranisawargaon Tq. Gangakhed Dist. Parbhani

Co-Editor
[illegible]
Dist. Parbhani

[illegible]
Dist. Parbhani

RESEARCH JOURNEY

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta. Mukhed Dist Nanded

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) - 0.676 Special Issue - 158 (II) | March 2019 | UGC Approved
Agriculture & Water Management in Historical Period in India

[illegible] महाराष्ट्राला [illegible] शिरकाव आणि — 64
[illegible] प्रयत्न
डॉ. भारतभूषण [illegible] बाळगुळे
22. जागतिकीकरण व भारतीय शेतकरी — 68
डॉ. सुभाष रामराव यादव
23. राष्ट्रीय आणि वैश्विक एकात्मतेत संगीताची भूमिका — 71
प्रा. डॉ. अर्चना संदीप देशपांडे
24. जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था — 74
प्रा. [illegible] अरुण दुर्गे
25. जागतिकीकरण आणि मुलींचे शिक्षण — 78
जवळेकर रुपाली वसंतराव
26. जागतिकीकरण आणि भारतातील नक्षलवाद — 80
प्रा.कांबळे शिवाजी ई.
27. तथागत बुद्ध आणि ताण तणाव व्ययस्थापन — 84
डॉ. बालाजी मा. गव्हाळे
28. जागतिकीकरण आणि मूल्यशिक्षण — 88
किर्तीराज चंद्रभानजी लोणारे, प्रा.डॉ. संघमित्रा गोणारकर
29. जागतिकीकरण आणि नागरी परिवर्तन — ९०
प्रा. डॉ. प्रशांत मेने
30. जागतिकीकरण – सामाजिक व कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम — 95
प्रा. डॉ.दिपक सायाप्पा देशमाने
31. जागतिकीकरण आणि वंचित समाज — 99
प्रा.डॉ.नरवाडे भास्कर विठ्ठलराव
32. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखालील भारताची अलिप्ततावादी नीती – एक दृष्टीक्षेप — 101
प्रा.डॉ.पी.आर.जुनघरे
33. जागतिकरण आणि भारतीय स्त्रीयांचा राजकारणातील सहभाग — 104
प्रा. गजानन बाबुराव मरगीळ
34. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम — 106
प्रा.गडदे भारती बाबूराव
35. दैशिक युग बोध की अभिव्यक्ति : तसलीमा नसरीन की कविता — 109
('यह दुख : यह जीवन' के विशेष संदर्भ में)
प्रा. डॉ. बग नरसिंगदास ओमप्रकाश
36. जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने — 111
प्रा.डॉ.रामचंद्र गायकवाड
37. जागतिकीकरण व भारताचे आण्विक धोरण — 114
प्रा. रामकिशन सखाराम आवाड
38. मानसशास्त्रातील संधी आणि प्रचलित कल — 117
प्रा. डॉ. जी.पी. वायकोस
39. जागतिकीकरण आणि दलित–आदिवासी कविता — 119
डॉ. शत्रुघ्न जाधव
40. मानसिक आरोग्य आणि ताण–व्यवस्थापन — 123
प्रा. डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे
41. जागतिकीकरणाचा भारतीय उद्योगावरील परिणाम — 125
लोंढे परमेश्वर लिंबाजी

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed.Dist.Nanded

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN-2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) -0.676 Special Issue - 158 (II) | March 2019 | UGC
Agriculture & Water Management in Historical Period in India

"भारतातील नक्षलवादी चळवळ: महाराष्ट्रात नक्षल्यांचा शिरकाव आणि राज्यसरकारचे नक्षलविरोधी प्रयत्न"

प्रा.भारतभुषण वामणराव बाळबुधे
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद

प्रस्तावणा :–

भारत हा सर्वधर्म समभाव मानणारा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. त्यामुळे भारताच्या प्रत्येक राज्यात विविध समाजातील अनेक धर्म, जाती, पंथ आहेत. या समाजाचे नेतृत्व करणारे अनेक पक्ष आहेत. इतिहासाकडे वळून पाहिले तर असेही नजरेस येईल की समाजात वावरत असताना त्या समाजामध्ये अनेक प्रश्न किंवा समस्या असतात. या प्रश्नाला सोडविण्यासाठी त्याच समाजाचा एक गट विरोधक बनुन विरोधकाची भूमिका पार पाडत असतो. पण जर प्रश्न सोडविण्यासाठी तोच गट लोकशाहीचा मार्ग सोडुन शस्त्रास्त्राचा आणि हिंसात्मक मार्ग निवडत असेल तर, त्या समाजातील समस्या ही अतिशय गंभीर आहे. हे समजायला हरकत नाही. त्याचबरोबर हा गटाचा त्या देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेलाही तितकाच धोका असतो. जितकी ती समस्या गंभीर असते.

अशाच सामाजिक आणि आर्थिक समस्येतून नक्षल चळवळीला सुरवात झाली. नक्षलवादी चळवळ ही भारतात उदयाला आली ती अचानकपणे आलेली नाही. याची सुरवात कम्युनिस्ट विचारधारा भारतात आली तेव्हापासून झाली होती. पण मार्क्सने मांडलेल्या कम्युनिस्ट विचार धारेला भारतात वाचा फोडण्याचे काम 1967 साली चारु मुजुमदारांनी शस्त्राच्या आधाराने केला. हा उठाव पश्चिम बंगालमधील दार्जिलींग जिल्ह्यातील सिलीगुडी पोटविभागाच्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या चारु मुजुमदार आणि त्यांच्या सहकारी कानू सन्याल, जंगल संथाल यांनी नक्षलबारी गावातील जनतेला हाताशी घेऊन केला होता. या उठावाचा पहिला बळी पडला तो काळा मनिराम ज्योत[1] या गावतील सावकाराचा. तेव्हापासून या कम्युनिस्टांच्या सशस्त्र उठावाच्या चळवळीला 'नक्षलवादी चळवळ' असे संबोधण्यात येते.

नक्षलवादी चळवळीचा कणा हा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष होता. मार्क्सवादी पक्षाची सुरवातीची विचारधारा ही अतिशय जहाल मताची आणि क्रांतीशी एकनिष्ठता राहण्याची होती. म्हणूनच सर्वसाधारणपणे माकप चीन समर्थक आहेत. अशी त्या पक्षाची प्रतिमा होती. याच विचारधारेवर माकपने वर्गविरहित समाज निर्माण करणे, भांडवलशाही व्यवस्थेच्या विरोधात उभे राहणे, जमीनदार पद्धती भारतातून सपूर्णपणे नष्ट करणे, आणि भारतात साम्यवादाचे राज्य निर्माण करणे अशी कार्यपद्धती अवलंबली. ती विचारधारा संपूर्णपणे चीनच्या क्रांतीशी संलग्न राहुन माओ–त्से–तुंग च्या धोरणावर पाऊल टाकण्याचे माकपने ठरविले.

1. *'ज्योत' हा शब्दप्रयोग पश्चिम बंगालमध्ये सावकाराला उद्देशून वापरतात. म्हणून पश्चिम बंगालच्या गावांचे नाव त्या गावातील अधिक श्रीमंत असलेल्या सावकाराच्या नावावरुन पडत असे.*

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने रजकीय व्यवस्थेचे मुख्य ध्येय ठेवले ते 'जनतेची लोकशाही' आणि जनतेच्या हाती सत्ता आणणे. त्यासाठी पक्ष–कार्यकर्त्यांनी अनेक लहान मोठ्या पातळीवर संघर्ष चालू ठेवण्याचे प्रयत्न चालविलेले होते. त्यासाठी माकपने अनेक लहान मोठ्या पातळीवर संघर्ष चालू ठेवण्याचे प्रयत्न चालू ठेवून अनेक प्रश्नांना हात घातला. त्यातील महत्वाचे असे की शेतमजूर आणि गरीब शेतक-यांना जमिनीचे वाटप करणे, सावकारांकडून आणि जमिनदारांकडून अतिरिक्त जमिनी काढून घेणे, योग्य श्रमाच्या मोबदल्यात योग्य भाव देणे, सार्वजनिक क्षेत्राची वाढ करणे, मुलभूत वस्तूंवरील कर कमी करणे, कामगारांचे हितसबंध सुरक्षित ठेवणे, एकंदरीत माकपचे अंतर्गत धोरण हे भांडवलशाहीविरोधी तर परराष्ट्र धोरण हे साम्राज्यवादाविरोधी होते. जागतिक शोषित कामगारवर्गाला सहकार्य करणे, शोषणमुक्त समाज निर्माण करणे हे पक्षाचे धोरण होते.[2] तात्पर्य, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेबाबतचे धोरण सामंतशाही सरंजामशाही आणि जमीनदाराविरोधी आहे तर अंतर्गत राजकारणात बुर्ज्वा लोकशाहीविरुद्ध तर परराष्ट्र धोरण साम्राज्यवादाविरुद्ध आहे.[3]

कम्युनिस्ट पक्षाच्या विचारधारेला भाराऊन चारु मुजुमदारांने नक्षलबारीतील शेतक-यांची सशस्त्र उठावाची योजना आखण्यांचे प्रमुख कारण होते; ती पश्चिम बंगालमधील परिस्थिती. जमीनदार वर्गाने शेतक-यांवर चालविलेले जुलुम, उपासमार, महागाई या सर्व घटनाचा आढावा घेऊनच चारु मुजुमदारांनी शेतक-यांच्या उठावाला त्यांच्या स्वतःच्या गावापासून; नक्षलबारी पासून सुरुवात केली आणि हा शेतक-याचा सशस्त्र लढा भारताच्या कानाकोप-यांत जाऊन पोहोचला. प्रत्येक राज्यात शेतकरी वर्ग हा जागा झाला आणि प्रत्येक प्रांतात अशा शेतक-यांचे सशस्त्र गट निर्माण झाले.

एप्रिल 1969 मध्ये भरलेल्या अधिवेशनात भाकप (माले) च्या संदर्भात महत्वाचे दोन प्रस्ताव पास केले गेले. त्यापैकी एक राजकीय होता तर दुसरा पक्षाच्या संघटनाबाबत होता. या दुस-या प्रस्तावात स्पष्ट लिहिले होते की, नवीन पक्ष खेड्यावर आधारित असेल, आणि भूमिगत राहून सशस्त्र संघर्ष करेल.[4] या भुमिगत कार्यकर्त्यांनी आपापले स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखून क्रांती अद्याप संपली नसल्याची घोषणा केली. परिणामी त्यातून भारतात अनेक राज्यात तेथील स्थानिक प्रश्नाचा संदर्भ घेऊन अनेक नक्षलवादी गट उदयाला आले.

ठिकठिकाणी उदयाला आलेल्या अनेक नक्षलवादी गटांनी शस्त्राच्या बळावर वर्गशत्रुचा निपात करणे, सरकार विरोधी शस्त्र घेऊन बंड पुकारणे, अशाप्रकार कायद्याच्या विरोधात जाऊन आपले हक्क मांडण्याचा मुद्द कार्यक्रम चालू केला. त्यासाठी त्यांनी गोरगरीब जनतेचाही साथ घेतला आणि गनिमी पद्धतीचा उपयोग करायला सुरुवात केली आणि संपुर्ण भारतात नक्षल प्रवृत्तीचे गट तयार झाले.

महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती :–

महाराष्ट्रातील एकुण जिल्ह्यापैकी गडचिरोली (पुर्वीचा चंद्रपूर जिल्ह्यातील भाग), चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया या भागात सर्वात जास्त आदिवासी जनता राहत आहे. तेथिल आदिवास्यांचे जीवनमान हे अतिशय

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN: 2348-7143
Impact Factor (SJIF) – 6.261, (CIF) – 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 168 (II) | March 2019 | UGC Approved Journal
Agriculture & Water Management in Historical Period in India

[illegible] सावंत, "नक्षलवादी चळवळीची विचारसरणी आणि राजकारण : पिपल्स वॉर चा एक अभ्यास", [illegible] 2003, पान नं. 16.
3 डॉ.एम. शिरीकर फर्नांडिस एल., "इंडियन पॉलिटिकल पार्टीज", मिनाक्षी प्रकाशन, 1984, पान नं. 146,147.
4 अभयकुमार दुबे, "क्रांती का आत्मसंघर्ष", विनय प्रकाशन, नवी दिल्ली, 1921, पान नं. 93.

[illegible]चे आणि दयनीय स्वरूपाचे असलेले आजही आढळते. तेथील आदिवासी हा समाजाच्या प्रवाहापासुन दुरावलेला दिसतो [illegible] प्रशासकीय अधिकारी याचाच फायदा घेत त्यांना लुटत राहिले. त्यांच्यावर अन्याय करीत राहिले.त्याचबरोबर तेथील [illegible]वासी जनतेचे जीवन तेंदू पत्ता आणि बांबू कटाईवर आधारित आहे. त्याचा फायदा मोठे व्यापारी वर्ग आणि कंत्राटदारांना [illegible] झाला. अशाप्रकारे आदिवासींच्या अशिक्षिततेचा फायदा घेत त्यांना लुटत राहिले.

या परिस्थितीमुळे आदिवासींच्या मनात नेहमीच असंतोषाची भावना खदखदत होती. तेथील आदिवासी हा पिढ्यान पिढ्या [illegible]च्या जोखडात जखडला होता. याला वाचा फोडण्यासाठी आंध्रातील कम्युनिस्ट गटाची मदत करून तेथे नक्षलवादी [illegible]ाइंना सुरूवात केली.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार केला तर आजपर्यंत भारताला स्वातंत्र्य मिळून 71 वर्ष पूर्ण झाली पण संपूर्ण महाराष्ट्राचा आर्थिकदृष्ट्या जायला पाहिजे तेवढा विकास आजही झालेला दिसत नाही. प्रामुख्याने भारताची आर्थिक राजधानी [illegible] महाराष्ट्राची राजधानी असलेले मुंबई हे एक आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाचे शहर आहे. मुंबईला लाभलेल्या नैसर्गिक बंदराद्वारे [illegible]तून वस्तूंची आयात–निर्यात केली जात असते. मुख्यतः महत्त्वाचे औद्योगिक कारोबारसुद्धा मुंबईतच केंद्रित झालेले आढळून [illegible]. त्याचबरोबर मुंबईहून जवळ असलेले पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अहमदनगर याही शहराचा औद्योगिक विकास झालेला आहे. [illegible]च तेथील लोकांचे राहणीमान उंचावलेले आहे. तेथील बहुतांशी लोकांना वाढत्या औद्योगिकरणमुळे फायदा होऊन चांगल्या [illegible]ऱ्या आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांच्या ज्ञानात अधिकतः भर पडलेली आहे. तेथील जनता पश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण करताना [illegible]. ही पश्चिम महाराष्ट्राची परिस्थिती आहे. परंतु उर्वरीत महाराष्ट्राचा आजही पाहिजे तसा विकास झालेला नाही. काही [illegible]पर्यंत तर मुलभूत सोईसुद्धा पोहचलेल्या दिसत नाहीत. याला काही प्रमाणात कारणीभूत आहेत तेथील राजकीय परिस्थिती. [illegible] महाराष्ट्रातील गडचिरोली, चंद्रपूर, नंदुरबार इ. जिल्ह्याकडे लक्ष दिले तर या जिल्ह्यातील बरीच खेडी ही स्वातंत्र्यापूर्वी होती [illegible] आहेत. म्हणजेच जागतिकीकरणाचा फायदा हा संपूर्ण देशाला होईल असे बोलले गेले परंतु प्रत्यक्षात परिस्थिती अशी आहे [illegible] याचा फायदा फक्त श्रीमंत आणि पैसेवाल्या लोकांनाच अधिक होत आहे. पहिल्यापेक्षा गरीब आणि श्रीमंतातील दरी कमी झाली असली तरी त्याची तीव्रता मात्र वाढतच जात आहे. याच तीव्रतेमुळे गरीब लोकांच्या मनात असंतोषाची भावना निर्माण होत आहे.

अशा असंतोषी जनतेच्या मनात क्रांतीची मशाल खदखदु लागली असता याला खतपाणी घालण्याचे काम साम्यवादी चळवळीने करायला सुरूवात केली होती. परंतु भारताला साम्यवादी चळवळीला रोखून धरले ते तीन चळवळींनी. पहिली आणि [illegible]ची चळवळ होती 'गांधीवादी'. अहिंसेच्या मार्गाने जाणारी चळवळ साम्यवादी मार्गाच्या विरूद्ध टोकाची होती. सर्वसामान्य [illegible] जनतेने मोठ्या प्रमाणावर आणि उत्स्फुर्तपणे या चळवळीला पाठींबा दिला आणि साम्यवादाला आपोआपच मर्यादा बसली. दुसरी चळवळ 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची' बाबासाहेबांनी महाराष्ट्रातील एक मोठ्या वर्गाला साम्यवादाकडे कधीच जाऊ दिले नाही. आंबेडकरांचा मार्क्सच्या तत्वज्ञानाला अतिशय तीव्र विरोध होता. आपल्या ठिकठिकाणच्या भाषणातून त्यांनी 'मार्क्सवादापासून सावध रहा' असा इशारा न चुकता दिलेला आहे. तिसरी चळवळ 'हिंदुत्व विचाराची' यात सावरकर व डॉ. हेडगेवार यांचा प्रामुख्याने समावेश होता.[5]

5 प्रकाश कोळवणकर, 'नक्षलनामा', मोरया प्रकाशन, डोंबिवली, 1992, पान नं. 22.

जरी वरील नेत्यांच्या चळवळीने साम्यवादाला आळा घालून भारतात साम्यवादाचे बीज रोवण्यापासून परावर्तित करण्याचा प्रयत्न केला तरी आज मात्र समाजातील परिस्थिती ही पूर्णपणे बदललेली आहे. स्पर्धेच्या युगाला सुरूवात झाली आहे. आज सर्व [illegible] धनांध लोक स्वतः कसा मोठा होईल, तो पैशासाठी असो की प्रतिष्ठेसाठी, असा विचार करतात त्यामुळे आपापसात संघर्षाला [illegible]रूवात झाली आहे. आज दलित जनताही बाबासाहेबांच्या तत्वाबरोबर साम्यवादाचाही पुरस्कार करायला लागलेली आहेत. सर्वच [illegible] आता क्रांतीच्या नावाने पेटून उठताना दिसते. बहुतांशी सामान्य तळागाळातील जी जनता आहे त्यांच्या मनात कुठेतरी या असंतोषाबद्दल आणि गरीब, श्रीमंतांच्या तीव्रतेबद्दल क्रांतीची आग पेटून उठत आहे. त्यापैकी महाराष्ट्रात अशा आदिवासी दलित जनतेचे प्रमाण यात अधिक आहे. आदिवासी हा समाज महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत 3.9 टक्के आहे. हे सर्व आदिवासी सह्याद्री विभाग, सातपुडा विभाग आणि विदर्भातील गोंडवाणा विभागात विखुरलेला आहे. यात प्रामुख्याने माडिया गोंड, गोंड, भिल्ल, वारली, हलबा, पारधी इत्यादी आदिवासी जाती महाराष्ट्रात आहे. हा समाज वर्षानुवर्षांपासून अठराविश्वे दारिद्र्याच्या गर्तेत अडकावला आहे. वेठबिगारी व धार्मिक प्रथेमुळे हा समाज शतकानुशतके शोषित, उपेक्षित व दरिद्री राहिला आहे. या समाजाला संघटित करण्याचे काम कम्युनिस्ट पक्षाने स्वातंत्र्यपूर्व काळात अव्याहतपणे केले आहे.[6]

महाराष्ट्रात नक्षलवादाचा प्रवेश :–

नक्षलवाद्यांनी महाराष्ट्रात सर्वात प्रथम पाय टाकला तो 1980 ला. विदर्भातील चंद्रपूर जिल्हा अंतर्गत असलेल्या [illegible] गडचिरोलीतील सिरोंचा या भागात. विदर्भातील चंद्रपूर ह्या जिल्ह्यातून गडचिरोलीचा भाग 26 ऑगस्ट 1982 ला विभक्त होऊन त्याला स्वतंत्र जिल्ह्याचा दर्जा मिळाला. गडचिरोलीत एकूण जनतेच्या तुलनेत सर्वाधिक जनता ही आदिवासी आणि गोंड आहे. [illegible] बहुतांश गडचिरोलीचा भाग मागासलेला आणि अशिक्षित आहे याच अशिक्षितपणाचा फायदा प्रशासनातील [illegible] घेतला आणि लुबाडता येईल तेवढं आदिवासी जमतेला लुबाडण्याचे काम केले. आदिवासी आपले जीवनमान [illegible] पडणाऱ्या पावसावर एक भाताचे पीक घेऊन उरलेले जीवन जंगलातील मिळणाऱ्या बांबू कटाई आणि तेंदूपत्ता (बिडीचे पान) [illegible] भरणाऱ्या कामी मास मजुरीवर काढत असे. तेथील भौगोलिक परिस्थितीचा आढावा घेता असे दिसते की तेथील बराच भाग [illegible] आणि [illegible] जंगलाचा आहे. उन्हाळ्यात तेथील तापमान 48 (3)° C पर्यंत असते तर [illegible] तापमान 2.6° C पर्यंत कमी होते. [illegible] उन्हाळ्यात [illegible] भाजून निघत असे [illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
[illegible]

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mudkhed Tq. Mudkhed Dist. Nanded.

1. [illegible] कृषी योजना :- [illegible] अधिकार व वेतन [illegible] निर्माण करणे [illegible] कृषी योजनेत [illegible] जात असतात.

2. विशेष कृती योजना :- [illegible] (Development) [illegible]

[illegible] 1989 [illegible] कृषी, शिक्षण, जलसंधारण, विद्युतीकरण, [illegible] विकास कार्यक्रम [illegible]

3. नक्षलवाद विरोधी अभियान (Anti Naxalite Movement) :- [illegible] 1991 मध्ये "नक्षलवाद विरोधी अभियान" [illegible] एस. आर. पी. एफ. (राज्य राखीव पोलीस दल) [illegible]

[illegible] 80 [illegible]

[illegible] नक्षलवाद विरोधी अभियान [illegible] आत्मसमर्पण योजना, [illegible]

निष्कर्ष :-

[illegible]

संदर्भ ग्रंथ

1. [illegible] 1983
2. [illegible] 1992
3. [illegible] डिसेंबर 1998
4. [illegible] 1992
5. [illegible] 2002
6. [illegible] 1991
7. [illegible] 2008
8. [illegible] 1992

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mudkhed Tq. Mudkhed Dist. Nanded

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394-7632
EISSN 2394-7640

Special Issue

Approved By UGC Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC (CPE) Sponsored
One Day Interdisciplinary National Level Conference
on

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

16th February 2019

Volume-II, February 2019 (Special Issue)

✤ EDITOR IN CHIEF ✤

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✤ GUEST EDITOR ✤

DR. BALASAHEB JADHAV

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Political Science

M.S.P. Mandal's

SHRI SHIVAJI COLLEGE, PARBHANI.

UGC - College with Potential for Excellence NAAC Accrediated A+Grade (Third Cycle)

(Affiliated to : Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

11.	भारतीय संसदीय लोकशाहीचा ऐतिहासीक आढावा प्रा. डी. एन. रिठ	42 – 45
12.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने आणि उपाययोजना प्रा. अंभोरे ए. जी.	46 – 49
13.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर	50 – 52
14.	भारतीय लोकशाही आणि सोशल मिडिया : आजचे वास्तव प्राचार्य डॉ. सुनंदा तिडके	53 – 55
15.	भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय प्रा. मधुकर विठ्ठल चावरे	56 – 57
16.	दहशतवादाचा भारतीय लोकशाही वरील प्रभाव प्रा. पवार एस. एस.	58 – 61
17.	भारतीय लोकशाहीतील महिलांचे सबलीकरण प्रा. डॉ. जे. एस. ढवळे	62 – 64
18.	लोकशाही आणि सुशासन प्रा. डॉ. मीरा विठ्ठलराव फड	65 – 67
19.	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिलांचा राजकीय सहभाग डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	68 – 71
20.	भारतीय लोकशाही जम्मु काश्मीर मधील दहशतवाद वाढण्यास कलम 370 होणारी मदत एक चिकित्सा प्रा. संदीप भानुदास गवते, डॉ. एन. झेड. पाटील	72 – 74

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

SCHOLARS IMPACT Vol. II | Feb. 2019 | ISSN 2394 7632 | EISSN 2394 7640 (IMPACT FACTOR- 5.98)
SCHOLARS IMPACT An International Multidisciplinary Multilingual Refereed Journal
Shri Shivaji College, Parbhani 16th February 2019
National Conference

(20)

भारतीय लोकशाही जम्मु काश्मीर मधील दहशतवाद वाढण्यास कलम 370 होणारी मदत एक चिकित्सा

प्रा.संदीप भानुदास मनते
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुकमाबाद
ता.मुखेड जि.नांदेड

डॉ.एन.झेड. पाटील
क्रांतिवीर नवलभाऊ
महाविद्यालय, नवल
नगर,ता.जि.धुळे

प्रस्तावना :-

कलम 370 जम्मु–कश्मीर आणि भारत यांच्यात दुरावा निर्माण करणारे भिंत आहे की काश्मीरला भारताशी जोडणारा दुवा आहे हा वाद–विवाद या कलमाच्या जन्मापासून सुरु आहे. शेख अब्दुल्ला यांचा भारत सरकारवर विश्वास नव्हता. संरक्षण, परराष्ट्र आणि दळण–वळण हे तीन विषय वगळता अब्दुलांना राज्याची घटना तयार करण्याची स्वातंत्र्य हवे होते. कलम 370 चा मसुदा नेहरुंनी तयार करून मंत्री गोपाल स्वामी आय्यंगर यांच्यावर तो घटना समितीत पारीत करून घेण्याची जबाबदारी सोपविली होती. जम्मु कश्मीरला एका मर्यादे बाहेर जावून विशेष दर्जा देवू नये असे कॉंग्रेस खासदारांना वाटत होते. पण त्या काळातील आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती पाहता जम्मु–काश्मीरसाठी एक विशेष तरतुद करणे आवश्यक होते. लोकसभेतील नेहरुंचे एक निवेदन महत्वाचे व ऐतिहासिक ठरावे असे आहे. 27 नोव्हें.1963 रोजी केलेल्या निवेदनात ते म्हणाले होते की कलम 370 बाबतची घटनात्मक स्थिती भारतीय घटनेत लिहिण्यात आली आहे. ती म्हणजे हे कलम अस्थायी स्वरूपाचे आहे. जम्मु–काश्मीरला विशेष दर्जा देण्याचा निर्णय भारत सरकारने का घेतला ? या प्रश्नांचे उत्तर महाराजा हरिसिंग यांनी भारतात सामील होतांना केलेल्या विलय पत्रात आहे. महाराजा हरिसिंग यांनी 26 ऑक्टों.1947 रोजी भारतात विलीन होण्याचा निर्णय घेतला त्यावेळी भारत सरकार व महाराजा हरिसिंग यांनी केलेल्या विलय पत्रात संरक्षण, परराष्ट्र व दळणवळण या तीन विषयावरील आपला अधिकार महाराजांनी सोडला होता. तर विलयाबाबत अंतिम निर्णय राज्याची घटना समिती करेल असे ठरविण्यात आले. ही व्यवस्था अंमलात आणण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत कलम 370 चा समावेश करण्यात आला. तो करतानाच हे कलम तात्पुरते अस्थायी असेल हे नमुद करण्यात आले. जम्मु–काश्मीरला विशेश दर्जा देण्याचा निर्णय सरकारने घेतला होता. पण विशेश दर्जा म्हणजे काय ? हे राज्याची घटना समिती ठरविणार होती. अतिशय वादग्रस्त पध्दतीने राज्याची घटना समिती अस्तित्वात आली या घटना समितीत विशेश दर्जा बाबत कांही बाबी ठरविण्यात आल्या जम्मु काश्मीरला स्वायत्तता देणाऱ्या कलम 370 चा जन्म राज्य घटना समितीने गठीत केलेल्या बेसीक प्रिन्सीपल कमेटीच्या अहवालात आहे. नॅशनल कॉन्फरन्स चे नेते मिर्झा अफजल बेग यांनी 24 मार्च 1952 रोजी बेसीक प्रिन्सीपल कमिटीचा अहवाल राज्य घटना समितीत सादर केला. त्यात त्यांनी राज्याच्या स्वायत्तेची संकल्पना मांडली. जम्मु–काश्मीर हे भारतीय संघराज्यातील स्वायत्त प्रजासत्ताक असेल. जम्मु–काश्मीरचा स्वतंत्र राष्ट्रपती, राष्ट्रीय सभा म्हणजे संसद, न्यायपालिका स्वतंत्र नागरीकत्व असेल. पंतप्रधान पं.नेहरू बेसीक प्रिन्सीपल कमेटीच्या या अहवालाने हादरले. हा अहवाल स्विकारणे म्हणजे स्वतंत्र राष्ट्र मान्य केल्यासारखे होते. पण त्यावेळी कांही बाबतीत राजकीय नेतृत्वाला अपहार्यपणे निर्णय घेणे गरजेचे होते. हा अहवाल जम्मु–काश्मीरच्या घटना समितीने 6 फेब्रु. 1954 रोजी स्विकारला. मसुदा समितीने या बाबतचा अहवाल 11 फेब्रु.1954 रोजी सादर केला. घटना समितीने त्यावर शिक्कामोर्तब केले. नंतर तो मंजूरीसाठी भारताच्या राष्ट्रपतीकडे पाठविण्यात आला. राष्ट्रपतीने 14 मे 1954 रोजी जम्मु–काश्मीरच्या घटना समितीच्या शिफारशींचा अंतर्भाव कलम 370 मध्ये करून एक विशेश अधिसुचना जारी केले. राष्ट्रपतीच्या या अधिसुचनेने जम्मु–काश्मीरचे भारतीय संघराज्यात विलीणीकरण होण्याची प्रक्रीया कांही प्रमाणात पुर्ण झाली. कलम 370 चा सर्वात प्रतिकूल परिणाम म्हणजे भारतीय संघराज्याच्या नागरीकांस जम्मु–काश्मीरचे नागरीकत्व मिळत नाही. जम्मु–काश्मीर बा...

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Ta Mukhed Dist Nanded

370 मध्ये वेगळी तरतूद आहे. राज्य सरकारने मंजूरी दिल्यानंतरच संसदेने पारीत केलेला कायदा राज्याला लागू होता. एक प्रकारे राज्य विधानसभेला संसदेपेक्षा मोठे स्थान दिलेले आहे.

जम्मू–काश्मीरचे भारतात विलीनीकरण होवून 67 वर्श झाले तरी देशातील अन्य राज्य व जम्मु–काश्मीर यांच्यात काही मुलभूत फरक आहेत. त्याची काही ठळक उदाहरणे.

1. स्वतंत्र राज्य घटना, झेंडा व स्वतंत्र राज्य चिन्ह असणारे जम्मु–काश्मीर हे देशातील एकमेव राज्य आहे.
2. राज्यातील गुन्हेगारी दंडसंहिता भारतातील इतर राज्यापेक्षा वेगळी असून एकोणीसाव्या शतकात महाराजा रणविरसिंग यांनी सुरू केलेले कायदे आजही राज्यात अस्तित्वात आहेत.
3. स्वतंत्र लोकप्रतिनिधीत्व कायदा असलेले जम्मु–काश्मीर हे देशातील एकमेव राज्य आहे.
4. भारतीय संसद व जम्मु–काश्मीर विधानसभा यांनी पारीत केलेले कायदे यात विरोधाभास वा संघर्षाची स्थिती उदभवल्यास जम्मु–काश्मीर विधानसभेने पारीत केलेला कायदा अंतिम मानला जाईल.
5. भारतीय राज्य घटनेच्या तिसऱ्या परिशिष्टात नमूद असलेले मुलभूत अधिकार जम्मु–काश्मीरला लागू असले तरी या राज्याच्या नागरीकांना अटकेत ठेवण्याचे स्वतंत्र कायदे आहेत.
6. केंद्र सरकारने पारीत केलेले प्रतिबंधक कायदे लागू न होणारे जम्मु–काश्मीर हे देशातील एकमेव राज्य आहे.
7. जम्मु–काश्मीर हे स्वतःचा सार्वजनिक सुरक्षा कायदा असलेले एकमेव राज्य आहे. शेख अब्दुला सरकाने 1978 मध्ये हा कायदा पारीत केला होता.
8. पंचायतराज संस्थामध्ये 33 टक्के महिला आरक्षण लागू नसणारे जम्मु–काश्मीर हे देशातील एकमेव राज्य आहे. अनुसूचित जमातीसाठी आरक्षण लागु नसलेले हे देशातील एकमेव राज्य आहे.
9. सहा वर्षांची विधानसभा असणारे जम्मु–काश्मीर हे देशातील एकमेव राज्य आहे.
10. देशभरातील लोकसभा व विधानसभा मतदारसंघाने फेररिमांकरून करण्यात आले पण जम्मु–काश्मीरमध्ये ते करण्यात आलेले नाही.

कलम 370 मुळे आणखी कांही गंभीर समस्या निर्माण होवू शकतात. संरक्षण, परराष्ट्र व दळणवळण या बाबत केंद्र सरकारने राज्याला एखादा निर्देश दिल्यास आणि राज्य सरकारने तो धुडकावून लावल्यानंतरही तेथे राष्ट्रपती राजवट लावली जावू शकत नाही. जम्मु–काश्मीरमध्ये राज्यपाल राजवट लावली जावू शकते या राज्यपाल राजवटीस राष्ट्रपती नंतर मंजूरी देतील. यात एक विरोधाभास निर्माण होतो. वास्तविक राज्यपालाची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात. मात्र जम्मु–काश्मीर काश्मीरमध्ये राज्यपालांना राष्ट्रपतीपेक्षा जादा अधिकार आहेत. ही विचित्र स्थिती कलम 370 मुळे तयार झाली आहे. कलम 370 मुळे निर्माण होवू शकणाऱ्या गंभीर समस्यांचे ताजे उदाहरण म्हणजे राज्यात तैनात असलेल्या भारतीय लश्कराने आपल्या सैन्याची नव्याने तैनाती करण्यासाठी जागा उपलब्ध करून देण्याची विनंती राज्यसरकारला केली होती. पण राज्यसरकारने लश्करास आवश्यक ती भूमि देण्यास नकार दिला.

विलीनीकरणा संबंधी वेगवेगळया भुमिका :–

काश्मीरचा इतिहास काश्मीरचे विशिष्ट भौगोलिक परिस्थीती त्यावेळेसची परिस्थिती या भूमिका विलीनीकरणासाठी कशा गरजेच्या होत्या या भूमिका तपासून पाहिल्या पाहिजेत. इ.स.1947 मध्ये काश्मीरचे राजे महाराजा हरिसिंग होते. या हरिसिंगाने जम्मु भागातील हिंदू डोग्रा समाजाला प्रोत्साहन आणि चिथावणी देवून नॅशनल कॉन्फरन्स विरोधी आंदोलन उभे करण्यासाठी डोगरा समिती स्थापन केली. धर्माने हिंदू असलेल्या राजा हरिसिंगाचा जम्मु–काश्मीर भारतात सामील करण्यास विरोध होता. हिंदू धर्मीय डोग्रा काश्मीर भारतात सामील होण्यास विरोध होता. जम्मु–काश्मीरात कार्य करीत असलेल्या किसान मजदुर कॉन्फरन्स या संघटनेचे काश्मीर पाकीस्तानात सामील व्हावे असे मत होते. काश्मीर सोशालिस्ट पार्टी नावाचा छोटासा पक्ष जम्मु–काश्मीर भागात होता.

कलम 370 कलमात काय आहे?

भारतीय राज्य घटनेतील 21 व्या भागात हे कलम आहे. या भागाचे नांव तात्पुरत्या, संक्रमण काळातील आणि खास तरतुदी असे आहेत. या भागातील तरतुदी तात्पुरत्या आणि खास आहेत. इ.स.1956 साली काश्मीर राज्याच्या लोकनियुक्त प्रतिनिधींनी भारतात कायमचे सामील होण्याचा निर्णय एकमताने घेतला. सामीलीकरणाच्या या मूळच्या कराराशी विसंगत असे कायदे किंवा व्यवहार केंद्र सरकारने करू नये त असे या कलमात नमूद आहेत.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq Mukhed Dist Nanded

Mahavidyalaya Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

370 कलमातील दुरुस्त्या :–

इ.स.1950 साली घटनेतील 370 कलम घालण्यात आले. कलम 370 मध्ये नंतरच्या काळात दुरुस्त्या झाल्या. जम्मु–काश्मीर बाबतचे त्या राज्याला असणारे अनेक हक्क कमी झाले. मुळ 370 कलमाने लोकसभेचे या राज्यासंबंधी कायदे करण्याचे अधिकार खरं तर मोठया प्रमाणात संकुचित केले आहेत.

कलम 370 मध्ये काय उरले आहे?

काळाच्या ओघात आवश्यकतेनुसार जम्मु–काश्मीरच्या राज्याच्या संमतीने जम्मु–काश्मीर संबंधीच्या तरतुदींत अनेक महत्वाचे बदल करण्यात आले आहेत. मे 1954 रोजी राष्ट्रपतींनी अध्यादेश काढून जम्मु–काश्मीरला भारतीय राज्य घटनेची बरेच कलमे लागू केली. पुढे 1965 साली असाच एक अध्यादेश काढून आणखी कांही कलमे लागू केली. भारतीय राज्य घटनेची 355 व 356 ही कलमे आणि बाणीविषयक कलमे आहेत. या कलमानुसार भारताच्या राष्ट्रपतींना हा व्यापक व परिणामकारक अधिकार दिलेले आहेत. उच्च न्यायालय सोडून सर्व यंत्रणा राष्ट्रपती स्वतःकडे घेवू शकतात. कलम 355 व 356 ही दोन्ही कलमे आता जम्मु–काश्मीरला लागू आहेत. सुप्रीम कोर्ट नियोजन आणि ऑडीटर जनरल, देशाची अधिकृत भाषा, राज्यपालाची नियुक्ती आणि अतिरेक्यांसाठी करण्यात आलेले कायदे शिवाय इतर अनेक कायदे इतर घटक भाशिक राज्याप्रमाणेच जम्मु–काश्मीरलाही लागू आहेत.

कलम 370 आणि त्याचा जम्मु–काश्मीरच्या विकासावर होणारा परिणाम :–

जम्मु–काश्मीरमध्ये देशातील कोणताही नागरीक स्थायीक होवू शकत नाही. कुठलीही मालमत्ता तो बाळगू शकत नाही. त्याचा परिणाम भारतीय जनमानसावर विपरीत होतांना दिसतो. जम्मु–काश्मीरमधील नेते प्रचंड लाभ मिळवून आपला प्रभाव कायम ठेवतांना दिसतात. त्यामुळे एक प्रकारची घराणेशाही जम्मु–काश्मीरमध्ये पहावायास मिळते. कलम 370 मुळे भारतीय नागरीक व काश्मीरचे लोक यांच्यामध्ये एक भावनिक आणि मानसशास्त्रीय अडथळे उभे राहिलेले दिसतात. त्यामुळे फुटीरतेला बळ मिळतांना दिसून येते. कलम 370 हया कलमामुळे द्विराष्ट्रवाद जिवंत राहिलेला दिसून येतो. जम्मु–काश्मीरमध्ये ज्यांचे आर्थिक हितसंबंध मोठया प्रमाणात आहेत. त्यांनी या कलमाचा दुरुपयोग करून घेतलेला दिसून येतो. जमिनी, नैसर्गिक संसाधने ही या लोकांनी बळकावलेले दिसतात. त्यामुळे शासनाचे महसूली नुकसान मोठया प्रमाणात झालेले दिसून येते. कलम 370 काढून टाकल्यामुळे काश्मीरी लोकांची ओळखच नाहीशी होईल ही भिती निराधार आहे. पण राजकीय लोक हे त्या मुद्याचे भांडवल करून गैरफायदा घेताना दिसून येतात. इ.स.1988–89 त्या काश्मीरी पंडीताच्या आक्रोशास प्रतिसाद देण्यास राज्यप्रशासन कमी पडले. त्याचा परिणाम मूलतत्वदी राष्ट्रविरोधी घटकांनी राज्यप्रशासन आतून पुर्णपणे पोखरलेले दिसून येते. हे सर्व कलम 370 मुळे घटतांना दिसून येते. 1,70,000/– निर्वासितांना त्यांचे मुलभूत लोकशाहीचे हक्क गेल्या सात दशकापासून नाकारलेले दिसून येतात. हया निर्वासित लोकांनी जम्मु–काश्मीरला आपले घर मानलेले आहे. पण कलम 370 मुळे त्यांचा नाईलाज होतो. ते मतदान करु शकत नाहीत, निवडणूकीला उभे राहू शकत नाहीत, सरकारी बॅकेतून कर्ज घेवू शकत नाहीत, राज्यातल्या वेगवेगळ्या महाविद्यालयामध्ये प्रवेश मिळवू शकत नाहीत, त्याचप्रमाणे राजकीय लोकांनी सुध्दा हया कलमाचा मोठ्या प्रमाणात आपल्या फायदयासाठी गैरवापर केल्याचे दिसून येते. काश्मीरी लोकांना कलम 370 चे संरक्षण आहे. हया कलमाअंतर्गत कुठलाही काश्मीरी एखादया बिगर काश्मीरी व्यक्तीशी लग्न करु शकत नाही. जर त्यांनी लग्न केलेच तर आपली संपत्ती आणि मतदानाचे अधिकार त्याला गमवावे लागतात. बिगर काश्मीरी व्यक्ती तिथे संपत्ती खरेदी करु शकत नाही, तिथल्या राजकरणात भाग घेवू शकत नाही. यामुळे असे वाटते हे कलम रद्द करणे सर्व भारतीयांच्या व काश्मीरी जनतेच्या हिताचेच आहे.

संदर्भ :–

1. डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे, शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲन्ड कं.पब्लिशर्स नागपूर आवृत्ती–2003.
2. डॉ.विजय खरे, राष्ट्रीय सुरक्षा, सुगाव प्रकाशन बुधवार पेठ पुणे –2010.
3. सुलभा ब्रम्हे:काश्मीर वास्तव आणि पर्याय, शंकर ब्रम्हे समाज विज्ञान ग्रंथालय, पुणे 2010
4. ब्रिगेडीअर हेमंत महाजन, जम्मु आणि काश्मीरमधील छुप्या युध्दाचे आवाहन, माधवी प्रकाशन पुणे–2014.
5. रविंद्र दाणी, मिशन काश्मीर अमेय प्रकाशन, पुणे–23 जून 2010 पेज नं.186,199
6. जगमोहन अनुवाद: मो.ग.तपस्वी, डॉ.सुधीर जोगळेकर, काश्मीर धुमसते बर्फ मोरय्या प्रकाशन पुणे ऑक्टों.2012

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

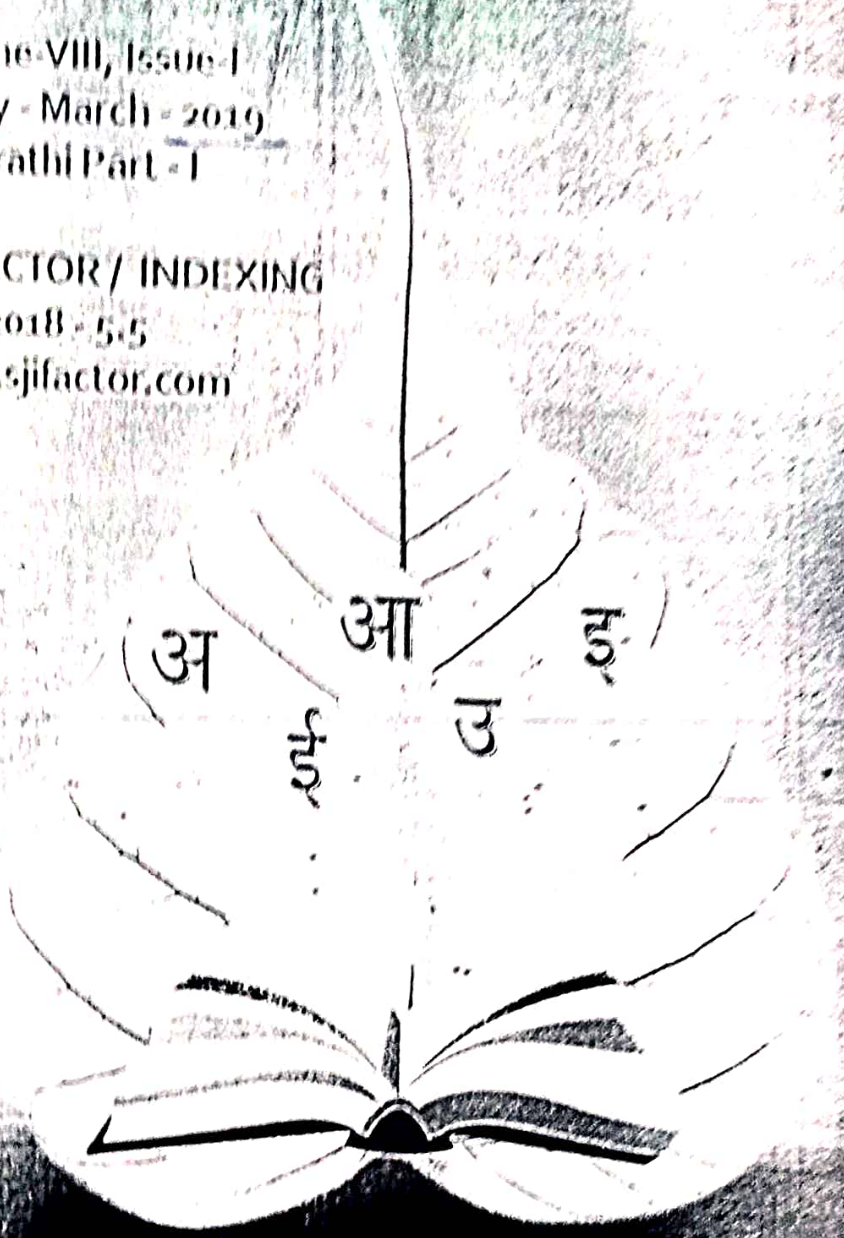

Ajanta Prakashan

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist. Nanded

VOLUME - VIII, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतातील नागरी समाज आणि लोकशाही प्रा. डॉ. सी. एम. कहाळेकर	५५-५९
१५	भारतातील अनुसूचित जातींच्या समस्या प्रा. मधुकर विठ्ठल वाघे	६०-६३
१६	मूल्य आणि स्वच्छ वातावरणातील निवडणुका : भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हान प्रा. चव्हाण जी. सी.	६४-६६
१७	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने : एक अभ्यास डॉ. प्रमोद चव्हाण	६७-७१
१८	भारतीय समाजातील दलित स्त्रियांच्या समस्या व उपाय प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ शिंगोले	७२-७५
१९	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने प्रा. धारबाळकर दीपक सुधाकर	७६-७९
२०	भारतीय लोकशाही व आव्हाने प्रा. शरद पवार	८०-८२
२१	भारतीय समाजातील स्त्री समस्या : दलित, आदिवासी, अल्पसंख्यांक प्रा. सौ. कांबळे एस. एस.	८३-८८
२२	भारतीय समाजातील दलित स्त्री : त्यागमूर्ती माता रमाई डॉ. दिलीप सावंत	८९-९२
२३	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने प्रफुल्ल लक्ष्मण खिरडे	९३-९६
२४	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने : एक अभ्यास प्रा. धम्मापुरे आर. एस. प्रा. आचार्य व्ही. डी.	९७-१०१
२५	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने संतोष प्रभाकर मुंढे	१०२-१०५
२६	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व त्यावरील उपाय प्रा. विनायक उत्तमराव पाटील	१०६-१०८

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq. Mukhed Dist Nanded

१८. भारतीय समाजातील दलित स्त्रियांच्या समस्या व उपाय

प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले
मराठी विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद, ता. मुखेड, जि. नांदेड.

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या अनेक समस्या आहेत. भारतीय समाज मुख्यत: पुरुषप्रधान राहिला आहे. अर्थात, केरळमधील नायर, बंगाली समाज व काही भटक्या जमातींमध्ये स्त्री प्रधानतेचे प्रमाण दिसते. परंतु सर्वसामान्यपणे विचार करता, भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. त्यामुळे रूढी, परंपरा यामुळे स्त्रियांवर अन्याय, शोषण, सामाजिक विभक्तीकरण झाल्याचे दिसते. स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनातील सहभाग नाकारण्यात आला. भारतात स्त्रियांची भूमिका, त्यांचे शोषण, न्यायअधिकार यावर आधारित चळवळी व संघटना उभ्या राहिल्या.

काही पुरोगामी पुरुषांच्या पुढाकारामुळे महत्त्वाचे बदल घडताना दिसतात. यामध्ये सती-बंदी (१८९२), विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर मान्यता (१८५६), स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंध (१८७०), आंतरजातीय विवाहास मान्यता (१८७२) संमती वयामध्ये वाढ (१८९१) यांचा समावेश होतो.[१] या संदर्भात ईश्वरचंद्र विद्यासागर, पंडिता रमाबाई, राजा राममोहन रॉय, धोंडो केशव कर्वे, जोतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य महत्त्वाचे ठरते.

भारतीय समाजामध्ये स्त्री समस्यांना पुढे जावावे लागते. वेगवेगळ्या वर्गातील, जाती-जमातीमधील, प्रदेशामधील स्त्री-समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. शहरी स्त्रियांच्या समस्या, ग्रामीण व शेतमजूर असणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या, भटक्या व आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या, दलित समाजातील स्त्रियांच्या समस्य वेगळ्या आहेत.

दलित स्त्रियांच्या समस्या

सामाजिक इतिहासात उतरंडीच्या तळागाळाशी असलेली दलित स्त्री अज्ञान, दारिद्र्य, अत्याचार, अंधश्रद्धा यांनी पिचलेली होती. तरीही ती दुबळी, हातपाय गाळून बसणारी कधीच नव्हती. सतत कष्ट करणारी, अन्याय-अत्याचाराला खंबीरपणे तोंड देणारी आणि प्रतिकूल परिस्थितीत तगून राहणारी अशी स्त्री होती.

जमिनीखाली दडलेला लाव्हा जसा जमीन फोडून वर उसळी मारतो, तशा पिढ्यानपिढ्या दडपल्या गेलेल्या व्यक्तीही कधी ना कधी आपल्या अस्मितेचा आविष्कार दाखवतातच. ही दडपणूक जितकी जास्त तितका हा आविष्कार अधिक प्रभावशाली असतो. दलित स्त्रियांच्या लढ्याचा मागोवा घेताना ही वास्तवता प्रकर्षाने लक्षात येते.[२]

भारतीय समाजात उतरंडीच्या तळागाळाशी असलेली स्त्री अज्ञान, दारिद्र्य, अत्याचार, अंधश्रद्धा यांनीच केवळ पिचलेली नव्हती तर दुहेरी दडपणाची ती बळी होती. अस्पृश्य म्हणून पुरुषांबरोबरच समाजाकडून अवहेलना, हेटाळणी, तुच्छता सहन करणारी आणि दुसऱ्या बाजूला स्त्री म्हणून कुटुंबात पुरुषप्रधानतेकडून सतत अत्याचार सोसणारी. तरीही ही स्त्री दुबळी, रडवी, हातपाय गाळून बसणारी कधीच नव्हती. सतत कष्ट करणारी, अन्याय-अत्याचाराला खंबीरपणे आणि कणखरपणे तोंड देणारी आणि प्रतिकूल परिस्थितीत तगून राहणारी अशी दलित स्त्री पहावयास मिळते.

दलित स्त्रियांच्या अनेक समस्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

१) कुटुंब

कुटुंब एकत्रित असो किंवा विभक्त केंद्रस्थानी पुरुषच असतो. कुटुंबप्रमुख म्हणून पुरुषच असतो. त्या कुटुंबामध्ये महत्त्वाचे निर्णय तो पुरुष घेत असतो. कुटुंबातील मुलीचे विवाह झाल्यानंतर तिला पतीच्या घरी जावे लागते. म्हणजेच भारतीय कुटुंबव्यवस्थेमध्ये स्त्रीला नगण्य स्थान आहे. भारतीय समाज पुरुषप्रधान आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे कुटुंबामध्ये मुलाचा जन्म झाल्यास जितका आनंद होतो तितका आनंद मुलगी झाल्यास होतोच असे नव्हे. काही कुटुंबामध्ये तर चिंतेचे वातावरण असते. याला कुटुंबातील स्त्रियासुद्धा अपवाद नसतात. यामुळे स्त्री भ्रूण हत्येचे प्रमाण चिंता वाटावी इतके अधिक आहे. काही आकडेवारी नुसार १९०१ साली दर हजार पुरुषांमागे ९७२ स्त्रिया होत्या ते प्रमाण १९११ साली ९२७ पर्यंत घसरले होते. २०११ साली स्त्रियांचे पमाण प्रत्येक हजार पुरुषामागे ९४० इतके पोहोचले होते. आज स्त्रियांचे घटते प्रमाणही देशापुढची एक महत्त्वाची समस्या बनली आहे.

२) विवाह

भारतीय समाजात मुलींचा विवाह लवकर केला जाई. आजसुद्धा बऱ्याच भारतीय कुटुंबामधून मुलीचा विवाह लवकर करण्याचा कल आहे. पूर्वीच्या काळी भारतात बालविवाह केले जात असत. त्याचा परिणाम या लहान मुलींच्या बाळंतपणात मृत्यू होत असे. बऱ्याच वेळेस दुर्दैवाने नवऱ्याचा मृत्यू झाल्यास बालविधवा म्हणून त्यांना कुटुंबात आयुष्य काढावे लागे. त्यावेळेस या दुर्दैवी मुलींना कुटुंबामध्ये अनेक प्रकारे त्रास भोगावे लागत असत. भारतामध्ये पूर्वी सतीप्रथा होती. त्यामुळे या स्त्रीस एक तर सती जावे लागत असे किंवा कुटुंबातीलच पुरुषाच्या भोगाची वस्तू म्हणून कुटुंबात राहावे लागत असे. आधुनिक भारतामध्ये खेड्यातून आजही काही प्रमाणात मुलीचा विवाह लवकर केला जातो. आधुनिक भारतात राजस्थानमध्ये एका विधवेस सती जाण्यासाठी सक्ती केल्याचे उदाहरण आहे. आजही भारतामध्ये स्त्रियांचे शिक्षण ही समस्या आहे. २०११ सालच्या जनगणनेनूसार पुरुषांचे शिक्षणाचे प्रमाण ८२% असून स्त्रीचे प्रमाण ६५% इतके आहे. ग्रामीण भारतात मुलांच्या शिक्षणाकडे ज्या प्रमाणात पालक लक्ष देतात त्या प्रमाणात मुलीकडे दिले जात नाही. अगदी कुटुंबातील स्त्री आणि पुरुष यांच्या आहारात सुद्धा भेदभाव केला जातो. कुटुंब नियोजनाच्या वेळी बऱ्याचवेळेस हे नियोजन स्त्रीलाच करावे लागते. उदा. तांबी बसविणे, निर्बिजीकरणाची शस्त्रक्रिया. बऱ्याच वेळेस गर्भपात अथवा गर्भनिरोधक गोळ्या घेतल्याने स्त्रीला तिच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम भोगावे लागतात.

३) श्रम विभाजन

हल्ली सर्व समाजातील स्त्रिया घरातून बाहेर पडून अर्थार्जन करीत असून आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावत आहेत. याला कोणतेही कुटुंब अपवाद नसेल. महत्त्वाचा फरक म्हणजे स्त्री अर्थार्जन करीत असताना कौटुंबिक जबाबदारी देखील पार पाडत असते. त्यातून तिची सुटका नसते. यामुळे कुटुंबातील पुरुषांपेक्षा तिला मानसिक आणि शारीरिक त्रास अधिक असतात. शारीरिक आणि मानसिक थकवा जाणवणे, शरीरातील रक्त कमी होणे किंवा रक्तस्त्राव वाढणे, पाठ व कंबर दुखणे असे आजार होतात.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

४) मालमत्ता

स्त्रिया कमवू लागल्या तरीही त्यांच्या स्वत:च्या कमाईवर त्यांची मालकी असतेच असे नाही. अनेकवेळा त्यांची कमाई ही पतीच्या किंवा वडिलांच्या हवाली करावी लागते. तिच्या उत्पन्नातून घेतलेले घर वा इतर वस्तूवर तिचा अधिकार अथवा मालकी असतेच असे नाही.

५) हुंडा पद्धत

भारतामध्ये पूर्वापार हुंडा पद्धत अस्तित्वात आहे. भारतातील प्रत्येक प्रांतात, जातीत अगदी धर्मातसुद्धा आजदेखील ही प्रथा मूळ धरून आहे. या प्रथेचे रूपांतर वैवाहीक जीवनामध्ये एका भयानक समस्येत झाले आहे. प्रामुख्याने स्त्रियांचा बळी ठरत आहे. यासाठी जातीव्यवस्था, कुळी-घराण्यातील पद्धत, धार्मिक कारण, सामाजिक अनुकरण, सुयोग्य भरपाई, संसारास मदत, रूढी परंपरा, मुलींमधील कमतरता, कमी शिक्षण, सौंदर्य इत्यादी कारणे दिली जातात.

६) वैवाहीक जीवन

स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवीत आहेत. त्याचबरोबर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या देखील समर्थपणे पार पाडत आहेत. स्त्रिया घराबाहेर यशस्वी ठरत असतील तर त्यांचे ते यश मोठ्या आनंदाने मान्य करण्याऐवजी त्यांच्या मनात संशय बळावतो व त्यातून घरामध्ये कलह निर्माण होतो व या कलहाची पहिली बळी ही स्त्रीच असते.

७) अपत्य न होणे

एखाद्या दाम्पत्याला अपत्य न होणे यामध्ये पती-पत्नी यापैकी कुणामध्ये तरी दोष असू शकतो. मात्र आजही स्त्रीलाच जबाबदार धरले जाते. वैद्यकीय दृष्ट्या ती स्त्री जबाबदार नसली तरीही कुटुंबात, समाजात तिच्याकडे वांझ म्हणून पाहिले जाते. याची ती कुठेही वाच्यता करू शकत नाही. तसेच एखाद्या दाम्पत्यास फक्त मुलीच झाल्या तरीही त्या स्त्रीस जबाबदार ठरविले जाते. काही वेळेस पुरूष वैद्यकीय दृष्ट्या नपुंसक असतो मात्र त्याचे खापर पुन्हा फक्त स्त्रीवरच फोडले जाते व ही बाब त्या स्त्रीला कायम लपवून ठेवावी लागते.

८) प्रेमविवाह

आधुनिक भारत खूप पुढारलेला आहे असे आपण कितीही म्हटले तरीही आजही प्रेमविवाह सहज मान्य केला जात नाही. त्यातही परधर्मीय, आंतरजातीय, आंतरप्रांतीय विवाह होताना कुटुंबातून प्रखर विरोध दिसून येतो. तिला घरामध्ये कोंडून ठेवले जाते. ती शाळा-महाविद्यालयात शिकत असेल तर तिचे शिक्षणदेखील थांबवले जाते व तिचा विरोध डावलून आपल्या जाती-धर्मातील मुलीशी विवाह लावला जातो. एखाद्या मुलीने असा विरोध झुगारून स्वत:च्या इच्छेने विवाह केला तर त्या मुलीस बऱ्याचदा आपले घर कायमचे मुकावे लागते. हल्ली तर आपण 'ऑनर किलींग' सारखे प्रकार वाढलेले पाहतो.

९) लैंगिक अत्याचार

पत्नीच्या इच्छेविरोधात संभोग करणे असले अनैतिक प्रकार बऱ्याच कुटुंबामध्ये घडत असतात. पत्नीला अनैसर्गिक कृत्य करण्यास जबरदस्ती करणे किंवा अनैसर्गिक संभोग करणे आदी घटना कुटुंबात घडतात. प्रत्येकवेळेस स्त्री बळी ठरत असते.

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya
Mukramabad To.Mukhed.Dist.Nanded

कायदेशीर उपाययोजना

१) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यात आला आहे. या कायद्यान्वये एक वर्षाची कैद आणि २०,००० रुपये दंड होऊ शकतो.[४]

२) भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८ (अ) नुसार हुंडा किंवा अन्य हिंसाचार करणाऱ्या व्यक्तीवर कारवाई केली जाते.

३) महिला संघटनांची स्थापना करून स्त्रीशक्तीद्वारे पीडित महिलांना मदत करता येते.

४) जनजागृती - सरकार, अशासकीय संघटना, समाजसेवक, कार्यकर्ते आदी महिला हिंसाचाराच्या विरोधात लोकांमध्ये प्रसारमाध्यमांद्वारे जाणीव आणि जागृती निर्माण केली जाऊ शकते किंवा ठराविक नंबरवर फोन करणे असे उपक्रम घेतले जातात.

५) सरकारने हुंडा प्रतिबंधक कायदा संमत केलेला आहे. हुंडा देण्या-घेण्यास प्रोत्साहन देणाऱ्या व्यक्तींना ५ वर्षे कैद व १५,००० रुपयांच्या दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

६) कलम ३०६ नुसार पतीने किंवा नातेवाईकांनी छळ करणे गुन्हा ठरतो.

७) कलम ४९८ (अ) नुसार किंवा त्याच्या नातेवाईकांनी विवाहित स्त्रीचा शारीरिक किंवा मानसिक छळ केल्यास ३ वर्षे कैद व दंडाची शिक्षा होऊ शकते.

८) आर्थिक स्वावलंबन - मुलींना उच्चशिक्षण देणे, पायावर उभे करणे म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवून त्यांचा विवाह करणे.

९) अॅक्ट १९५६ नुसार स्त्रीला कुटुंबाच्या मालमत्तेत वाटा देण्यात आला आहे.

१०) अॅक्ट १९९१ नुसार गर्भवती स्त्रीला मूल नको असल्यास १२ आठवड्याच्या आत गर्भपात करवून घेता येतो.

११) अॅक्ट १९५५-५६ नुसार बालविवाहास बंदी व पुनर्विवाह करता येतो.

१२) कलम १९ नुसार पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाही व्यवसाय स्वातंत्र्य दिले आहे.

१३) कलम ४५ नुसार १४ वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांना मोफत शिक्षण दिले जाते. पालकांनी मुलींना अवश्य शिकवावे व स्वतःच्या पायावर उभे करण्यात मदत करावी.

१४) कलम १४ ते १८ नुसार सर्वांना समतेचा हक्क आहे.

संदर्भग्रंथ

१) डॉ.राजशेखर सोलापुरे, महिला विकास, अरुणा प्रकाशन, १०३ खडेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

२) प्रा.बालाजी घिरडे, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, निर्मल प्रकाशन, कैलास नगर, नांदेड

३) डॉ.अरुंधती पाटील, स्त्री : आत्मभान ते सबलीकरण-एक प्रवास, अरुणा प्रकाशन, खडेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

४) प्रा.ज्ञानेंद्र रावत, औरत एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, विश्वभारतीय पब्लिकेशन्स, दरियागंज, नई दिल्ली

PRINCIPAL
Swami Vivekanand Mahavidyalaya